

การเปลี่ยนรูปและความหมายของภูเขาจำลอง วัดราชคฤห์ ธนบุรี

Transformation and Meanings of the Miniature Mountain at Wat Ratchakhrue, Thonburi

สิริเดช วังกรานต์

Siridate Wangkran

ภาควิชาศิลปสถาปัตยกรรม คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร กรุงเทพฯ 10200 ประเทศไทย
Department of Architecture and Related Arts, Faculty of Architecture, Silpakorn University,
Bangkok, 10200, Thailand

บทคัดย่อ

การศึกษานี้เริ่มต้นจากความสนใจในคุณค่าทางประวัติศาสตร์ สถาปัตยกรรม และสังคมของภูเขาจำลอง วัดราชคฤห์ ธนบุรี ที่มีการเปลี่ยนแปลงกายภาพหลายครั้ง แต่มีการศึกษาในเชิงลึกน้อยมาก จึงตั้งสมมติฐานว่าพัฒนาการของคติความเชื่อได้ส่งผลให้ความหมายและรูปลักษณ์ของภูเขาจำลองแห่งนี้เปลี่ยนแปลงไป ด้วยการวิจัยเอกสารและการเก็บข้อมูลภาคสนามจึงพบว่า เจ้าพระยาพระคลัง (หน) ได้บูรณะวัดบางยี่เรือใน และเปลี่ยนชื่อเป็นวัดราชคฤห์ ใน พ.ศ. 2334 สมัยรัชกาลที่ 1 พร้อมสร้างภูเขาจำลองเป็นประธานของวัด เพื่อประดิษฐานพระบรมธาตุเจดีย์บนยอดเขา มุ่งหมายให้บรรลุนิพพานในอนาคต โดยประทับความหมายอันเป็นมงคล ศักดิ์สิทธิ์ และสุนทรีย์ภาพของภูเขาศิขณภู เมืองราชคฤห์ ในฐานะอุทยานอันรื่นรมย์ของพระพุทธเจ้า สืบกับความหมายของสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่มีป่าหิมพานต์รายรอบ ต่อมา ใน พ.ศ. 2342 รัชกาลเดียวกัน เจ้าพระยาพระคลัง (หน) ได้สร้างมณฑป

Isometric ภูเขาจำลอง
วัดราชคฤห์ ธนบุรี จากมุมมอง
ทิศตะวันออกเฉียงใต้
เทคนิค photogrammetry

ประดิษฐานรอยพระพุทธรูปและพระพุทธรูปจำลองเป็นองค์ประกอบ
ประธานใหม่ของภูเขาจำลอง ซึ่งอาจจะสื่อถึงพระบาทและพระฉายที่เขาลดวิ
กระทั่งเมื่อศตวรรษพระพุทธรูป สาระบุรี ทวีความนิยมในสังคมสยามยิ่งขึ้น
จึงค่อย ๆ เกิดการบูรณะภูเขาจำลอง ได้แก่ การสร้างองค์ประกอบใหม่ และ
การแปลงองค์ประกอบเดิมของภูเขาจำลองในสมัยรัชกาลที่ 4 และต้นรัชกาล
ที่ 5 โดยช่างท้องถิ่น เพื่อสมมติแทนความหมายของรอยพระพุทธรูป สาระบุรี
ซึ่งการศึกษาชี้ให้เห็นว่าภูเขาจำลองแห่งนี้ไม่เพียงซ้อนคติของเขาคิซมภูฏ
และสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ หากแต่ยังมีการเปลี่ยนแปลงไปสู่ศตวรรษพระพุทธรูป
สาระบุรีอย่างเป็นทางการ

คำสำคัญ: การเปลี่ยนรูป, ความหมาย, ภูเขาจำลอง, เขามอ, พระธาตุเจดีย์,
รอยพระพุทธรูป, พระพุทธรูป

Abstract

This study began with an interest in historical, architectural and social values of a miniature mountain (Khao Mo) at Wat Ratchakhrue Worawihan, Thonburi District, Bangkok that in-depth study is scarce. This miniature mountain has been renovated many times. Through documentary research and fieldwork, it is reasonably to hypothesize that development of Thai Buddhist cults affected meanings and appearance of this miniature mountain. Wat Ratchakhrue was previously known as Wat Bang Yi Ruea Nai. In 1792, after restored by Chao Phraya Phra Khlang (Hon), a minister of the Harbour Department (Krom Tha) during the reign of King Rama I, the temple was changed to the present name corresponding to Rajgriha (Rajgir) in India. Chao Phraya Phra Khlang (Hon) also built a miniature mountain as the principal structure of the temple compound to place a stupa enshrining relic of the Buddha with the aim to achieve Nirvana in the future. The stupa was situated at the top of the miniature mountain, a sacred place representing the Gijjhakuta [the Holy Eagle Peak], the favorite retreat of the Buddha in Rajgriha, India as well as the Tavatimsa Heaven on the summit of Meru Mountain surrounded by the Himavanta forest on the base. In 1799, a replica of a Buddha footprint and a shadow of the Buddha was created by Chao Phraya Phra Khlang (Hon). Phra Mondop [a shrine in a cross plan and surmounted by a spire roof] was newly constructed to house the footprint and the shadow on top of the miniature mountain and became the up to date principal architecture of the temple compound. The footprint and the shadow may represent a Buddha footprint and a shadow of the Buddha at Wat Phra Phutthachai in Saraburi. Later a cult of Buddha footprints in particular in Saraburi Province became highly valued among the people of Siam. The miniature mountain was

gradually renovated during the reign of King Rama IV to King Rama V by local artisans. Phra Mondop and renovated miniature mountain were transformed the former to latter cults and represent a mondop housing a Buddha footprint on a small hill at Wat Phra Phutthabat in Saraburi.

Keywords: Transformation, Meanings, Miniature mountain, Khao Mo, Buddha's relic stupa, Buddha footprint, Shadow of the Buddha

บทนำ

เทศกาลปิดทองพระพุทธรูปจำลองวัดราชคฤห์ (วัดมอญ) เป็นงานที่ยิ่งใหญ่สำหรับข้าพเจ้าที่ยังเล็ก ๆ มีการออกร้านที่ตรงกับรสนิยมทั้งเด็กและผู้ใหญ่ ซึ่งงานวัดธรรมดาต่าง ๆ ไม่มี...สมัยนั้น พระพุทธรูปสละบุรีเป็นสิ่งที่ไกลแสนไกลในหัวใจของข้าพเจ้า ผู้ใหญ่เล่าว่าการเดินทางลำบากมาก ต้องจ้างช้างไป ต่อมาเมื่อมีรถไฟกรมพระดาราดารา (กรมพระนราฯ) จึงสะดวกขึ้น ผู้ที่เที่ยวงานพระบาทวัดมอญมาจากบางขุนเทียน วัดไทร วัดสิงห์ สำเหร่ ดาวคะนอง วัดศาลาสีหน้าวัดหนัง ลานวัดมอญจึงสนุกอย่างยิ่งโดยเฉพาะเวลากลางคืน¹

จากบันทึกความทรงจำของหลวงเมือง หรือ สำราญ ทรัพย์นิรันดร์ นักเขียนและนักหนังสือพิมพ์อาวุโส ที่กล่าวถึงงานไหว้รอยพระพุทธรูปจำลองวัดราชคฤห์ในอดีต บรรยากาศของงานวัดที่เกิดขึ้นได้นั้นก็เพราะความเชื่อและความศรัทธาของพุทธศาสนิกชนที่มีต่อรอยพระพุทธรูปเป็นสำคัญ หากแต่การเดินทางไปไหว้พระพุทธรูป เมืองสละบุรีในอดีตเป็นเรื่องแสนยากลำบาก รอยพระพุทธรูปจำลองจึงเป็นสถานที่สมมติสำหรับสักการะชดเชยการจาริกแสวงบุญ ณ สถานที่ที่เชื่อว่าเป็นรอยพระพุทธรูปของจริง โดยการจำลองรอยพระพุทธรูปเป็นที่นิยมมาอย่างน้อยตั้งแต่สมัยสุโขทัย และยิ่งทวีความนิยมเมื่อมีการค้นพบรอยพระพุทธรูปที่เขาสะจักพันซ์ เมืองปรั้นตะปะ (สละบุรี) ในรัชกาลพระเจ้าทรงธรรม สมัยอยุธยา (พ.ศ. 2153–2171) ทำให้คติการจำลองรอยพระพุทธรูปในพระอารามแพร่หลายสืบเนื่องมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์

วัดราชคฤห์ ฝั่งธนบุรี เป็นอีกวัดหนึ่งที่มีการจำลองรอยพระพุทธรูปบาทไว้เช่นกัน หากแต่มีความพิเศษที่พระบาทประดิษฐานอยู่บนยอดภูเขาจำลองหรือที่เรียกกันว่า เขามอ ซึ่งสามารถขึ้นไปสักการะได้ ในขณะที่เขามอส่วนใหญ่ไม่ได้มีไว้สำหรับขึ้นไป นอกจากนั้นสิ่งก่อสร้างนี้ถือเป็นภูเขาจำลองถาวรวัตถุแห่งแรก ๆ ในสมัยรัตนโกสินทร์ที่ยังคงเหลืออยู่ อย่างไรก็ตามแรกสร้างนั้นเพื่อประดิษฐานพระบรมธาตุเจดีย์เป็นประธาน แล้วภายหลังจึงสถาปนารอยพระพุทธรูปจำลองเป็นประธานแทน **เนื่องจากพัฒนาการของคติความเชื่อได้เคลื่อนพาความหมายและรูปลักษณะของภูเขาจำลองแห่งนี้ให้เปลี่ยนแปลงไป** ซึ่งเป็นประเด็นที่ผู้เขียนเห็นว่ามีความน่าสนใจ

ปัจจุบันภูเขาจำลองแห่งนี้ค่อนข้างมีสภาพเสื่อมโทรม ขาดการดูแลเท่าที่ควรเมื่อเทียบกับคุณค่าทางด้านประวัติศาสตร์ ด้านสถาปัตยกรรม และด้านสังคมอันพึงมี ทั้งเป็นสัญลักษณ์หนึ่งของชุมชนย่านบางยี่เรือและตลาดพลู โดยการศึกษาที่ผ่านมาเป็นเพียงการศึกษาในเชิงประวัติ อธิบายรูปแบบทางกายภาพโดยทั่วไป และตั้งสมมติฐานเรื่องคติความเชื่อเพียงเบื้องต้น² หากแต่ยังไม่มีการศึกษาในเชิงลึก บทความนี้จึงมีวัตถุประสงค์ที่จะสืบสวนเพื่อปะติดปะต่อความเปลี่ยนแปลงของรูปแบบและความหมายของภูเขาจำลองแห่งนี้ และเพื่อขบเน้นคุณค่าของโบราณสถานที่ยังซ่อนอยู่ให้เด่นชัดมากขึ้น ด้วยการวิจัยเอกสารประวัติศาสตร์ การสำรวจรังวัดเบื้องต้น การตรวจสอบด้วยสายตา และการบันทึกภาพ แล้วนำมาจัดหมวดหมู่เพื่อวิเคราะห์รูปแบบทางสถาปัตยกรรมและคติสัญลักษณ์ นำมาเชื่อมโยงเพื่อแสดงพัฒนาการของคติความเชื่อผ่านวิธีการพรรณนา พร้อมแบบทางสถาปัตยกรรม แผนภาพ และภาพประกอบ

ก่อน “ราชคฤห์”

วัดราชคฤห์ตั้งอยู่ฝั่งธนบุรี บริเวณย่านบางยี่เรือ ใกล้กับตลาดพลู โดยวัดตั้งอยู่ริมคลองบางกอกใหญ่ (คลองบางหลวง) ฝั่งด้านทิศใต้ หันหน้าไปสู่คลองตามลักษณะทั่วไปของวัดในสมัยโบราณที่ใช้เส้นทางคมนาคมทางน้ำเป็นหลัก ด้านข้างของอาณาเขตวัดทางด้านทิศตะวันตกขนานด้วยคลองบางน้ำชัน ซึ่งเป็นคลองซอยหนึ่งของคลองบางกอกใหญ่ วัดราชคฤห์มีนามเดิมหลายชื่อ ได้แก่ “วัดบางยี่เรือใน” หรือ “วัดบางยี่เรือเหนือ” ที่เรียกเช่นนี้สอดคล้องตามชื่อตำบล “บางยี่เรือ” อย่างหนึ่ง และเรียกตามทำเลที่ตั้งอย่างหนึ่ง เนื่องจากบริเวณนี้มีวัดติดกัน 3 แห่ง ได้แก่ 1) วัดบางยี่เรือใน หรือ วัดบาง

แผนที่แสดงตำแหน่ง

วัดราชคฤห์

ที่มา: ธงชัย ลิขิตพรสวรรค์,

บรรณาธิการ, **แผนที่ธนบุรี**

จ.ศ. 1249 (กรุงเทพฯ:

ธนาคารกสิกรไทย และ

สมาคมกิจวัฒนธรรม,

2558), ไม่มีเลขหน้า.

ยี่เรือเหนือ 2) วัดบางยี่เรือกลาง และ 3) วัดบางยี่เรือนอก หรือ วัดบางยี่เรือใต้ วัดทั้งสามอยู่ติดริมคลองบางกอกใหญ่ฝั่งทิศใต้ เรียงจากทิศตะวันตกไปตะวันออกตามลำดับ โดยการขนานนามนั้นสัมพันธ์กับเส้นทางลำน้ำตามธรรมชาติของบริเวณที่ราบลุ่มภาคกลางที่มีลักษณะคดเคี้ยว แม่น้ำเจ้าพระยาสายเก่าที่พาดผ่านบางกอกไม่ได้ไหลผ่านหน้าโรงพยาบาลศิริราชเช่นในปัจจุบัน หากแต่หักเลี้ยวไปทางทิศตะวันตกตรงไปถึงย่านปิ่นเกล้า จึงค่อยวกลงมาทางทิศใต้ผ่านหน้าวัดคูหาสวรรค์ (วัดศาลาสีหน้า) มาถึงย่านบางยี่เรือแล้วจึงเลี้ยวไปทางทิศตะวันออกมุ่งไปบริเวณป้อมวิไชยประสิทธิ์และวกลงใต้ผ่านย่านกุฎีจีนต่อมาใน พ.ศ. 2065 สมเด็จพระไชยราชาธิราชโปรดให้ชุดคลองลัดบางกอกทำให้พื้นที่บางกอกเดิมที่เป็นพื้นที่เนื้อเดียวกัน แยกเป็นฝั่งกรุงเทพและธนบุรี นับแต่นั้นคลองลัดบางกอกก็มีขนาดใหญ่ขึ้นกลายเป็นแม่น้ำเจ้าพระยาสายใหม่ ส่วนแม่น้ำเจ้าพระยาสายเดิมกลับมีขนาดแคบลงกลายเป็นคลองบางกอกน้อย-บางเชือกหนัง-บางกอกใหญ่เช่นในปัจจุบัน

การเรียกนาม บางยี่เรือใน-กลาง-นอก มีข้อสันนิษฐานกันว่าเรียกตามความใกล้-ไกลเมืองธนบุรีเดิมบริเวณวัดคูหาสวรรค์³ ส่วนการเรียกนาม บางยี่เรือเหนือ-กลาง-ใต้ เรียกตามลำดับที่แม่น้ำเจ้าพระยาสายเก่าไหลผ่านจากเหนือลงใต้ตามลำดับ ส่วนชื่อตำบล “บางยี่เรือ” ตามตำนานกล่าวว่าเรียกเพี้ยนมาจากคำว่า “บางยิงเรือ” หมายถึง บริเวณย่านเส้นทางลำน้ำซึ่งเป็นสถานที่ชุมยิงเรือเข้าศึก⁴ อย่างไรก็ตามยังมีข้อสันนิษฐานอื่น ๆ อีกด้วย⁵ นอกจากนั้นลำน้ำบริเวณนี้มีลักษณะหมุนเวียนเป็นวงวน เป็นอุปสรรคในการ

เดินเรือ จึงต้องพักจอดเรือบริเวณท่าเรือของวัดบางยี่เรือในและฝั่งตรงข้าม
สาเหตุของน้ำวนมีคำอธิบายว่าเพราะคลองบางกอกใหญ่บริเวณนี้มีคูคลอง
สาขาหลายสายเชื่อมต่อ เมื่อถึงช่วงน้ำทะเลหนุนสูงจากแม่น้ำเจ้าพระยาไหล
เข้าสู่คลองบางกอกใหญ่ปะทะกับคลองสาขาทำให้เกิดวังน้ำวน เป็นที่มาของ
ชื่อวัดอีกชื่อหนึ่ง คือ “วัดวังน้ำวน”⁶

นอกจากชื่อ “บางยี่เรือใน” “บางยี่เรือเหนือ” “วังน้ำวน” วัดราชคฤห์
ยังมีชื่อว่า “วัดมอญ”⁷ และ “วัดบางยี่เรือมอญ” เนื่องจากเป็นชุมชนชาวมอญ
ดูแลโดยนายกองชาวมอญในสมัยอยุธยา จนร้างไปในสมัยเสียกรุงครั้งที่ 2
ต่อมาจึงมีชุมชนชาวมอญที่อพยพมาจากกรุงศรีอยุธยามาตั้งถิ่นฐานอีกครั้งหนึ่ง
ในสมัยธนบุรี ชุมชนชาวมอญบริเวณนี้น่าจะมีความสำคัญไม่น้อย ดังที่สมัย
รัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 โปรดเกล้าฯ ให้พระสุเมธน้อย พระมหาเถระฝ่าย
รามัญ (มอญ) มาครองวัดบางยี่เรือในแห่งนี้ ในปีสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์
พ.ศ. 2325⁸

ตามประวัติของย่านนี้ หลังจากเหตุการณ์เสียกรุงครั้งที่ 2 เมืองธนบุรี
พังพินาศ แทบจะเป็นเมืองร้าง จนภายหลังสมเด็จพระเจ้าตากสินได้สถาปนา
เป็นพระนครแห่งใหม่แทนที่พระนครศรีอยุธยา⁹ ชุมชนต่าง ๆ จึงเริ่มมีการกลับ
มาอาศัยอยู่อีกครั้ง โดยบริเวณพื้นที่บางยี่เรือนี้นับว่าเป็นชานเมือง เพราะห่าง
จากศูนย์กลางเมืองธนบุรีไม่มากนัก สามารถเดินทางสะดวกด้วยคลองบางกอก
ใหญ่ หากแต่มีลักษณะเป็นชุมชนที่ไม่หนาแน่น บ้านเรือนตั้งเกาะตัวอยู่ริมลำน้ำ
มีวัดเป็นศูนย์กลางชุมชน พื้นที่ตอนในเป็นสวนและเป็นป่าพอควร¹⁰ วัดต่าง ๆ
จึงเป็นอรัญวาสี¹¹

นอกจากนี้ยังเชื่อกันว่าวัดบางยี่เรือในบูรณะโดยพระยาพิชัย (ดาบหัก)
ในสมัยธนบุรี จนครั้งเหตุการณ์สำเร็จโทษสมเด็จพระเจ้าตากสิน พระยาพิชัย
ขอถวายชีวิตเป็นราชพลี พระปรารค์ที่อยู่บริเวณลานด้านหน้าพระวิหารนั้น
กล่าวกันว่าบรรจุอัฐิของพระยาพิชัย¹² อย่างไรก็ตามก่อนสมัยรัตนโกสินทร์
ประวัติทั้งหมดที่เกี่ยวข้องกับวัดแห่งนี้ล้วนเป็นตำนานและคำบอกเล่าต่อ ๆ
กันมา ไม่พบการกล่าวถึงโบราณวัตถุสถานสมัยอยุธยาและธนบุรีในเอกสาร
ร่วมสมัย การกำหนดอายุสมัยจึงพิจารณาจากรูปแบบศิลปะ สถาปัตยกรรม
เป็นสำคัญ¹³

จากที่กล่าวมาทั้งหมด การเรียกชื่อ “วัดบางยี่เรือใน” “วัดบางยี่เรือ
เหนือ” “วัดวังน้ำวน” “วัดมอญ” และ “วัดบางยี่เรือมอญ” ควบคู่กันไปนั้น
เป็นตามความสะดวกในการเรียกชื่อของผู้คนที่สะท้อนลักษณะทางกายภาพ

และสังคมเช่นเดียวกับวัดราชบูรณะที่พบโดยทั่ว ๆ ไป จนกระทั่งใน พ.ศ. 2334 เมื่อเจ้าพระยาพระคลัง (หน) ได้เข้ามาบูรณปฏิสังขรณ์พระอารามแห่งนี้และได้ขนานนามใหม่ว่า “วัดราชคฤห์” ซึ่งเป็นชื่อทางการครั้งแรก เป็นชื่อที่ตั้งให้มีความหมายสัมพันธ์กับพระพุทธเจ้าตามประเพณีนิยมแบบหนึ่ง การบูรณะครั้งนี้มีการสถาปนาประธานของวัดขึ้นมาใหม่ ที่รู้จักกันในปัจจุบันว่า “เขามอ” ในสมัยแรกสร้างเรียกเพียงว่า “ภูเขา”

เจ้าพระยาพระคลังตกแต่งคีรีสำเร็จการ กำหนดนามราชคฤห์

เจ้าพระยาพระคลัง คนที่ 2 ในสมัยรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ มีชื่อเดิมว่า หน เป็น บุตรเจ้าพระยาบดินทร์สุรินทรภุชย (บุญมี) กับท่านผู้หญิงเจริญ รับราชการในสมเด็จฯ กรมหลวงอนุรักษเทเวศน์ (กรมพระราชวังบวรสถานพิมุข หรือ วังหลัง สมัยรัชกาลที่ 1) มีบรรดาศักดิ์เป็นหลวงสรวิชิต นายด่านเมืองอุทัยธานี เป็นพระญาติพระเจ้าตากสินสายสมเด็จพระเทพามาตย์ เมื่อครั้งเกิดจลาจลในกรุงธนบุรีช่วงปลายรัชกาลเป็นผู้แต่งหนังสือลับแจ้งข้อราชการในพระนครให้เจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก (รัชกาลที่ 1) ที่กำลังยกทัพไปเขมรให้ทราบที่ด่านจารึก แล้วตนเองออกไปรอรับที่ทุ่งแสนแสบแล้วเชิญเสด็จกลับพระนคร หลังจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รัชกาลที่ 1ปราบดาภิเษกขึ้นครองราชย์แล้ว ด้วยความดีความชอบจึงโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้เป็นพระยาพิพัฒน์โกษาใน พ.ศ. 2325 และต่อมาโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนเป็นเจ้าพระยาพระคลัง ตำแหน่งโกษาธิบดี เสนาบดีจตุสดมภ์กรมท่า มีอำนาจปกครองหัวเมืองบนปากอ่าวไทยใกล้กรุงเทพฯ¹⁴ ซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีความสำคัญทางเศรษฐกิจและการค้าทั้งในและต่างประเทศ นอกจากนั้นยังมีอำนาจควบคุมไพร่ทั้งชาวไทย ชาวต่างชาติ โดยเฉพาะชาวจีนที่เข้ามาเพาะปลูกและค้าขายในกรมกองที่กรุงเทพฯ และเมืองปากอ่าวใกล้เคียง¹⁵ อยู่ในตำแหน่งจนถึงอสัญกรรมใน พ.ศ. 2348¹⁶ บ้านเรือนของท่านตั้งอยู่บริเวณชุมชนข้าราชการพระราชวังหลวง โดยอยู่ถัดจากปากคลองตลาดไปทางทิศเหนือ (บริเวณโรงเรียนราชินีในปัจจุบัน)¹⁷ บทบาทโดดเด่นที่รู้จักกันดีของเจ้าพระยาพระคลังคือ ผลงานด้านวรรณกรรม เช่น กากีกลอนสุภาพ สมบัติอมรินทร์คำกลอน อิเหนาคำฉันท์ กลอนจารึกเรื่องสร้างภูเขาวัดราชคฤห์ สามก๊ก (แปล) ซึ่งความโดดเด่นในด้านนี้น่าจะเป็นความสนใจส่วนตัว ประกอบกับความรอบรู้ด้านวรรณกรรมทั้งทางโลกและทางศาสนาของท่าน

ไม่ทราบสาเหตุแน่ชัดว่าเหตุใดเจ้าพระยาพระคลังจึงบูรณปฏิสังขรณ์ วัดราชคฤห์ อย่างไรก็ดีทำเลของวัดที่ตั้งอยู่บนย่านที่เชื่อมกับเมืองปากอ่าว ด้านทิศตะวันตกของกรุงเทพฯ มีความสะดวกพอสมควรในการเกณฑ์แรงงาน ในการสร้าง รวมถึงการขนส่งหินฟองน้ำ วัสดุก่อสร้างหลักจากทะเลบริเวณ เกาะสีชัง ทั้งนี้การบูรณะวัดราชคฤห์ของเจ้าพระยาพระคลัง เป็นบทบาทด้าน ศาสนาตามคตินิยม เช่นในสังคีตยวงศ์พรรณนาว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธ- ยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชและกรมพระราชวังบวรมหาสุริยสิงหนาทได้สร้างถวาย พระอารามทำนองเดียวกันกับพระเจ้าพิมพิสารสร้างถวายวัดเวฬุวัน และพระเจ้าเทวานัมปิยติสสร้างถวายมหาเมฆวันอุทยาน (วัดมหาวิหาร)¹⁸ ส่วนเจ้าพระยา พระคลัง (หน) ท่านได้เปรียบตนเองกับเหล่าเศรษฐีในแคว้นแคว้นเมืองราชคฤห์ ดังที่ท่านแต่งกลอนเรื่องสร้างสถูปบนยอดเขาว่า

มีสุวรรณรัตนศิริน ดุจชฎิลเศรษฐี หนึ่งจงมีสรรพสัตว์ ล้วน
สุวรรณรัตนจินดา เหมือนเมณฑกาเศรษฐี หนึ่งขอมิขุมทอง สัตว์รัตน
นงอำพน สัททิมณฑริพิมาน ปูนปั้นทานลูกลูก ดุจโชฎกเศรษฐีในบุรี
โสฬส กำหนดนามราชคฤห์สถาน หนึ่งให้มีอุทยานประเทศ¹⁹

แม้ว่าในพระอรรถกถา คาถาธรรมบท เรื่องโชติกะเถระ จะกล่าวว่า ชฎิลเศรษฐีเป็นชาวเมืองพาราณสี เมณฑกาเศรษฐีเป็นชาวภัททิยนคร และ โชติกะเศรษฐีเป็นชาวเมืองราชคฤห์²⁰ แต่ในไตรภูมิโลกวิจิตรจะกล่าว จำนวนที่ 2 สมัยรัชกาลที่ 1 พ.ศ. 2345 กลับกล่าวว่า “ในแคว้นแคว้นกรุงราชคฤห์นั้น มีเศรษฐีที่มีสมบัติมากนับปมิได้นั้น ๕ คน คือ โชติกเศรษฐี ๑ ชฎิลเศรษฐี ๑ เมณฑกาเศรษฐี ๑ ปุณณะเศรษฐี ๑ กากวลียะเศรษฐี ๑”²¹ เนื้อหาดังกล่าวอยู่ในบท “ว่าด้วยเมืองราชคฤห์” ซึ่งเป็นบทที่ถุกเน้นและกินเนื้อที่กว่า 1 ใน 5 ของการอธิบายโสฬสมหานครทั้งหมด นอกจากนั้นเนื้อความเกือบทั้งหมด ยังกล่าวถึงเหล่าเศรษฐีทั้งห้านี้เป็นสำคัญ ขณะที่บท “ว่าด้วยเมืองพาราณสี” เมืองที่อยู่อาศัยของชฎิลเศรษฐีตั้งอ่าวนั้นกลับไม่พบการกล่าวถึงชฎิลเศรษฐีเลย พบเพียงเรื่องพญาวานร อดีตชาติของพระพุทธเจ้าเพียงเท่านั้น²² แม้จริงอยู่ว่า ไตรภูมิโลกวิจิตรจะกล่าว จำนวนที่ 2 เรียบเรียงขึ้นหลังจากการสร้างภูเขาจำลอง และเปลี่ยนเป็นชื่อวัดราชคฤห์แล้ว หากแต่ร่องรอยแนวคิดเรื่องเหล่าเศรษฐี แห่งแคว้นแคว้นเมืองราชคฤห์นั้นน่าจะแพร่หลายในสมัยรัชกาลที่ 1 มาก่อน การสร้างภูเขาจำลองแล้ว²³ หลักฐานสำคัญคือ พระอรรถกถา คาถาธรรมบท เรื่องนางวิสาขา ที่พรรณนาว่า “แคว้นของพระเจ้าพิมพิสาร (กษัตริย์ผู้ครอง

เมืองราชคฤห์ แคว้นมคธ-ผู้เขียน) ก็ได้มีคนผู้มีโภคะนับไม่ถ้วน ๕ คน คือ โขติยะ ๑ ชฎิละ ๑ เมณฑกะ ๑ ปุณณกะ ๑ กากวัลลียะ ๑...ต่อมาวันหนึ่ง พระเจ้าโกศลทรงดำริว่า “คนมีโภคะนับไม่ถ้วน มีบุญมากทั้ง ๕ ย่อมอยู่ใน แคว้นพระเจ้าพิมพิสาร ในแคว้นของเรา ผู้เช่นนั้น แม้เพียงคนเดียวก็ไม่มี”²⁴ จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่าเศรษฐีทั้ง 3 คนในกลอนจารึกเรื่องสร้างภูเขาวัด ราชคฤห์ ตรงกับ 3 ใน 5 คนของเหล่าเศรษฐีแห่งแคว้นเมืองราชคฤห์ ดังนั้น ชื่อวัดน่าจะตั้งตามชื่อเมืองราชคฤห์ เมืองหลวงของแคว้นมคธ ซึ่งเป็นเมือง สำคัญทางพุทธศาสนาที่สุดเมืองหนึ่ง เชื่อกันว่าเป็นเมืองที่ตั้งได้เฉพาะใน ยุคที่มีพระพุทธรูปศาสดารองอยู่ หากเป็นกาลที่ว่างจากพระพุทธรูปจะไม่มีใครตั้งเมืองได้²⁵ และเป็นเมืองที่พระพุทธเจ้าเลือกเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูป ศาสนาเป็นแห่งแรกด้วยการไปโปรดพระเจ้าพิมพิสาร เป็นเมืองที่ตั้งวัดแห่งแรก (วัดเวฬุวัน) เป็น 1 ใน 8 เมืองใหญ่ที่ได้รับพระบรมธาตุหลังการถวายพระเพลิง พระสรีระ เป็นเมืองที่สังคายนาพระธรรมวินัยครั้งแรก และที่สำคัญเป็นเมือง หลวงของแคว้นที่มีเหล่าเศรษฐีอาศัยอยู่ดังที่กล่าวไปแล้ว

นอกจากคติที่กล่าวข้างต้นแล้วการตั้งชื่อวัดอาจจะสัมพันธ์กับเหตุการณ์ ร่วมสมัย 2 เรื่อง²⁶ คือ 1) เหตุการณ์ในสมัยรัชกาลที่ 1 ที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกและกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาททรงเห็นว่า พระไตรปิฎกฉบับหลวงคลาดเคลื่อนเป็นอันมาก จึงเห็นควรให้สังคายนา พระธรรมวินัยที่วัดนิพพานาราม (วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ในปัจจุบัน) และ เหตุการณ์ที่สมเด็จพระวันรัตน์ (วัดพระเชตุพนฯ) ในรัชกาลที่ 1 แต่งหนังสือ สังคิตยวงศ์ พงศาวดารสังคายนาพระธรรมวินัย แสดงถึงความสนใจเรื่อง การสังคายนาพระธรรมวินัยของชนชั้นนำสยาม 2) วัดราชคฤห์ มีวิหารน้อย ประดิษฐานพระนอน เหตุการณ์ปางถวายพระเพลิง มีประติมากรรมพระมหา กัสปไหว้พระบาท อัครสาวกท่านนี้คือประธานในการสังคายนาพระธรรมวินัย ครั้งแรกที่เมืองราชคฤห์นั่นเอง

ดังนั้นการเปลี่ยนแปลงชื่อวัดแห่งนี้เพื่อยกฐานะของวัดให้มีความสำคัญ ยิ่งขึ้น โดยสื่อความหมายถึงเมืองราชคฤห์ และสร้างภูเขาจำลองเพื่อสื่อถึง ภูมิประเทศสำคัญของเมืองราชคฤห์ ทั้งนี้การสร้างภูเขาจำลองนั้นมีพัฒนาการ ที่สืบเนื่องมาอย่างน้อยตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลาย

ว่าด้วย ภูเขาจำลอง เขาไกรลาส เขาก่อ และเขามอ

ภูเขาจำลอง หมายถึง ภูเขาที่สร้างขึ้นจากวัสดุต่าง ๆ ให้มีรูปร่าง-รูปทรงคล้ายคลึงกับภูเขา หากแต่มีขนาดย่อส่วน ในอดีตมักเรียก “ภูเขา” “เขาก่อ” “เขาไกรลาส” ปัจจุบันมักเรียกในชื่อ “เขามอ” โดยมีการสันนิษฐานว่ามาจากคำว่า “ถมอ” ในภาษาเขมร แปลว่า ก้อนหิน เขามอจึงหมายถึง ภูเขาจำลองที่ก่อขึ้นจากหินจนมีรูปทรงคล้ายคลึงกับภูเขา นิยมใช้ประดับตกแต่งพระอารามและพระราชอุทยาน²⁷

ภูเขาจำลองปรากฏตั้งแต่สมัยอยุธยาปลาย มีหลายลักษณะ ได้แก่ **เขาไกรลาส** สร้างขึ้นเพื่อประกอบพระราชพิธีโสกันต์เจ้านายชั้นเจ้าฟ้า หรือ โคนจุกเจ้าฟ้า ซึ่งพิธีโคนจุกนี้พบได้ทั้งชนชั้นเจ้านาย ขุนนาง และชนชั้นล่าง สืบเนื่องจากคติความเชื่อการไว้จุกผมบนศีรษะเด็กเพื่อให้ได้กร่างกายแข็งแรง เลี้ยงง่าย จนกระทั่งเด็กย่างเข้าวัยรุ่น (ผู้หญิงอายุประมาณ 11 ขวบ ผู้ชายอายุประมาณ 13 ขวบ) จึงมีการจัดพิธีโคนจุกเพื่อสื่อถึงการย่างเข้าสู่วัยผู้ใหญ่ ในราชสำนักสยาม พระราชพิธีโสกันต์ได้ผนวกคติเทวราชาจากวัฒนธรรมของศาสนาพราหมณ์ ฮินดูผ่านทางราชสำนักเขมร เพื่อเป็นเครื่องมือในการสร้างความเป็นสมมติเทพของกษัตริย์และพระราชวงศ์ การโคนจุกเจ้านายจึงมีการจำลองเขาไกรลาสและสระอโนดาต สถานที่ศักดิ์สิทธิ์ตามความเชื่อ ครั้งพระฤกษ์โสกันต์เจ้าฟ้าอุทุมพร ในสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศทรงได้โปรดเกล้าฯ ให้ทำเขาไกรลาสขึ้นที่สนามหน้าพระที่นั่งวิหารสมเด็จมหาปราสาท สูงเจ็ดวา มีมณฑปยอดเขาประดิษฐานพระบรมธาตุ มณฑปทิศประดิษฐานพระพุทธรูปสี่หน้าและเทวรูป มีสระอโนดาตและท่อไข่น้ำออกจากปากสัตว์ทั้งสิ้นคือ ราชสีห์ โค ช้าง ม้า มีรูปเหล่าสัตว์จตุบาท ทวิบาทในป่าพระหิมพานต์ พระยาครุฑ กิณนร พระยานาค พระยาช้าง ซึ่งสถิตอยู่ตามทิศเชิงเขาเมรุมาศประดับตกแต่งโดยรอบ²⁸ พระราชพิธีโสกันต์มีการจัดสืบเนื่องมาถึงสมัยต้นรัตนโกสินทร์ และเนื่องด้วยเป็นพระราชพิธีเฉพาะกิจจัดงานเพียงชั่วคราว เขาไกรลาสจึงสร้างด้วยโครงไม้ปิดด้วยกระดาษอัดแข็ง จนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯ ให้ก่อเขาไกรลาสถาวรขนาดเล็กก่อด้วยหินที่มุขกระสันด้านทิศตะวันตกของพระที่นั่งอาภรณ์พิโมกษ์ปราสาทในพระบรมมหาราชวัง สำหรับเป็นที่ทรงน้ำในพิธีโสกันต์ ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯ ให้ก่อเขาไกรลาสถาวรขนาดใหญ่ขึ้นด้วยหิน ตั้งอยู่บนกำแพงแก้วกับศาลาเปลื้องเครื่องใน

พระบรมมหาราชวัง สำหรับเป็นที่สงวนน้ำในพิธีโสกันต์เช่นกัน²⁹ ส่วนภูเขาจำลอง ในพระราชอุทยานสร้างขึ้นเพื่อเป็นที่ประทับสำราญพระอิริยาบถ ปรากฏขึ้นในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์ ณ พระที่นั่งสุทธาสวรรย์ พระนารายณ์ราชนิเวศน์ เมืองลพบุรี นิโกลาส์ แชร์แวงส (Nicolas Gervaise) ได้พรรณนาว่า “พระราชฐานส่วนพระองค์มีอาณาเขตกว้างขวาง ดูพราวแพรวราวกับทองคำไปทั่วทุกหนทุกแห่ง...ที่มุมกำแพงทั้งสี่มีสระน้ำใสบริสุทธิ์ สระมุมหนึ่งเป็นที่สงวนน้ำของพระเจ้าแผ่นดิน ภายใต้กระโจมซึ่งคลุมกัน ทางทิศเหนือมีภูเขาจำลอง มีน้ำพุ และมีไม้พุ่มขึ้นเขียวชอุ่มอยู่ตลอดเวลา ดอกไม้จากพุ่มเหล่านี้ส่งกลิ่นอบอวลไปทั่วบริเวณ”³⁰

การก่อภูเขาจำลองเพื่อเป็นเครื่องประดับตกแต่งพระราชอุทยาน ได้รับการสืบทอดมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชอุทยานขนาดพระมหามณเฑียรทั้ง 2 ข้างตามแบบแผนในสมัยกรุงศรีอยุธยา พระราชทานนามว่า “สวนซ้าย” (ปัจจุบัน คือที่ตั้งของพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท) และ “สวนขวา” (ปัจจุบันคือที่ตั้งของสวนศิवालีย์และพุทธรัตนสถาน) โดยเฉพาะสวนขวาได้โปรดเกล้าฯ ให้ขุดสระ ปลูกบัวพันธุ์ต่าง ๆ ปลูกตำหนักทองที่ประทับกลางสระ 1 หลัง พลับพลาที่เสวย 1 หลัง ตั้งอยู่ริมอ่างแก้ว การประดับตกแต่งสวนด้วยไม้ผล ไม้ดอก ไม้ประดับ ไม้ตัด และก่อเขาด้วยหินฟองน้ำ³¹ ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้โปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เป็นแม่กองจัดการสร้างสวนขวาเพิ่มเติม³² ภูเขาจำลองในสวนขวานี้บางครั้งก็ถูกเรียกว่าเขาไกรลาส³³ ส่วนภูเขาจำลองในพระอารามนิยมสร้างในสมัยรัตนโกสินทร์ เช่น ที่วัดราชคฤห์ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม วัดจักรวรรดิราชาวาส วัดประยูรวงศาวาส วัดอรุณราชวราราม ฯลฯ การสร้างภูเขาจำลองในพระอารามมีวัตถุประสงค์เพื่อประดับตกแต่งให้บรรยากาศวัดร่มรื่น บางแห่งใช้เป็นสถานที่สงบสามารถปลีกวิเวกทำสมาธิได้ เช่น สวนมิสกวัน วัดพระเชตุพนฯ นอกจากนั้นนักวิชาการยังสันนิษฐานว่าส่วนหนึ่งสร้างเพื่อแสดงคติสัญลักษณ์ เช่น ป่าหิมพานต์ สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ทั้งนี้ยังมีภูเขาจำลองอีกชนิดหนึ่งซึ่งมีขนาดเล็กประดับอยู่ในกระถาง เป็นศิลปะการจัดสวนแบบหนึ่งคู่กับการเล่นไม้ตัด³⁴

การศึกษาเรื่องภูเขาจำลองที่ผ่านมา สันนิษฐานว่าสยามได้รับความนิยมจากการรับวัฒนธรรม “การจัดสวนกระบวนจีน” ผ่านการค้ากับราชสำนักจีน ซึ่งเป็นการจัดสวนที่สื่อถึงธรรมชาติและจักรวาลที่มีพระจักรพรรดิ (ฮ่องเต้)

เป็นศูนย์กลาง แวดล้อมด้วยองค์ประกอบธรรมชาติที่รุ่งเรืองและเป็นมงคล ผวนกับคติความเชื่อเรื่องความสมดุล “หยินหยาง” ของลัทธิเต๋า ส่วนอีก อิทธิพลหนึ่งคือคติความเชื่อจักรวาลวิทยาพุทธ-พราหมณ์ ที่มีเขาพระสุเมรุเป็น ศูนย์กลางล้อมรอบด้วยเขาสัตบริภัณฑ์ ภูเขาจำลองจึงมีการประดิษฐานเจดีย์ จำลองบนยอดเพื่อสื่อถึงที่สถิตของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เช่น เจดีย์จุฬามณี พระอินทร์ ฯลฯ³⁵ หรือบางครั้งสื่อถึงป่าหิมพานต์

คีรีซ้อนสลัป ยอดเขาประทับมหาสุคนธรเจดีย์: ความหมายแรก ของภูเขาจำลอง วัดราชคฤห์

วัดราชคฤห์ในปัจจุบันมีผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ด้านยาววางตามแนวคลอง บางกอกใหญ่ แบ่งออกเป็น 2 ส่วน คือฝั่งตะวันออกและฝั่งตะวันตก ฝั่งตะวันตก ประกอบด้วยเขตสังฆาวาส โรงเรียน และชุมชน ฝั่งตะวันออกเป็นเขตพุทธาวาส บริเวณริมคลองเป็นทำน้ำ มีศาลาทำน้ำ และอาคารประกอบอื่น ๆ ถัดเข้ามา จากพื้นที่ริมน้ำเป็นลานวัด ส่วนถัดมาเป็นส่วนประธานของเขตพุทธาวาส มีระบบผังเป็นแบบแนวแกนคู่ตั้งฉากกับแนวคลอง แนวแกนซีกตะวันตก ประกอบด้วยพระวิหารสมัชชอยุทธยา ขนาบด้วยพระวิหารน้อยประดิษฐาน พระนอนปางถวายพระเพลิง หน้าพระวิหารประกอบด้วยเจดีย์คู่แบบสี่เหลี่ยม ย่อมุม ถัดออกไปเป็นพระปรางค์พระยาพิชัยดาบหัก และพระเจดีย์สี่เหลี่ยม ย่อมุม ส่วนแนวแกนซีกตะวันออก ประกอบด้วยภูเขาจำลองเป็นประธาน ด้านหน้าเป็นที่ตั้งพระอุโบสถ ล้อมรอบด้วยเจดีย์รายอดีตพุทธเจ้า 28 องค์ บวกสร้างใหม่อีก 2 องค์ และมีกำแพงแก้วล้อม กำแพงแก้วมีซุ้มประตูด้านหน้า และลาน นอกจากนี้ระหว่างบริเวณชุมชนกับเขตพุทธาวาสเป็นที่ตั้งของศาล เจ้าพ่อเขาตก

ภูเขาจำลองมีลักษณะแผนผังคล้ายสี่เหลี่ยมผืนผ้า ด้านหน้าซึ่งเป็น ด้านยาวหันหน้าไปทางทิศเหนือ ขนาดความยาววัดที่ฐานประมาณ 27.65 เมตร ขนาดความกว้างประมาณ 23.7 เมตร ภูเขามีสลักลักษณะเป็นผาเอียงสอดเข้าทั้ง สี่ด้าน ก่อด้วยหินฟองน้ำแบบไม่สม่ำเสมอเลียนแบบโขดหินธรรมชาติ ยอดเป็น ลานคล้ายรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าเช่นกัน ขนาดความยาวของลานยอดประมาณ 25.4 เมตร ขนาดความกว้างของลานยอดประมาณ 16 เมตร ความสูงวัดจาก พื้นดินถึงพื้นลานบนภูเขาประมาณ 5 เมตร ผันงูเขามีสถัและทางเดินภายใน

บม: เขตพุทธาวาส วัดราชคฤห์ ดัดแปลงจากแผนที่
 ทางอากาศวัดราชคฤห์ พ.ศ. 2533
 (1) ภูเขาจำลอง (2) อุโบสถ (3) วิหารสมัยอยุธยา
 (4) ศาลเจ้าพ่อเขาตก
ที่มา: กรมแผนที่ทหาร
ชวา: พระอุโบสถล้อมรอบด้วยเจดีย์ราย ภูเขา
 จำลอง และมณฑปรอยพระพุทธรูปบาทจำลอง

ฝั่งพื้น มณฑป และภูเขา
จำลอง เทคนิค
photogrammetry

จากพื้นมีบันไดขึ้นภูเขา 3 ด้าน เป็นลักษณะบันไดตรงยาว 2 อัน
ได้แก่ ด้านทิศเหนือเป็นบันไดนาค จำนวน 23 ขั้น และด้านทิศตะวันออกเป็น
บันไดพนักเรียบ ๆ จำนวน 19 ขั้น ด้านหน้าบันไดมีประติมากรรมรูปยักษ์ 2 ตน
ตนหนึ่งสีเขียว อีกตนสีขาว บันไดอีกหนึ่งอันอยู่ทางด้านทิศใต้ มีลักษณะเป็น
บันไดเวียนเป็นรูปตัว S ต่อเนื่องจนถึงลานบนยอดเขา

รอบผนังภูเขามีองค์ประกอบต่าง ๆ เช่น การประดับตกแต่งด้วย
พืชพรรณ ต้นไม้แซมบนเชิงเขาและผา มีวิหารจำลองหลายหลัง ที่ข้างบันไดนาค
ทางทิศตะวันตกมีอาคารจำลองและประติมากรรมรูปฤๅษี มีหอพระพุทธรูปสูง
2 ชั้น อาคารพระเวสสันดรจำลอง ประติมากรรมรูปช้าง เต่า ปลา จระเข้ ฯลฯ

บนลานยอดภูเขาแบ่งออกได้เป็น 2 ส่วนหลัก ได้แก่ ส่วนตะวันตกมีขนาดประมาณ 40% ของพื้นที่ทั้งหมด ประกอบด้วยยอดเขาจำลองขนาดเล็ก ประดิษฐานเจดีย์สี่เหลี่ยมย่อมุมขนาดเล็ก มีบันไดเวียนไม่สูงนักสำหรับขึ้นไปนมัสการเจดีย์ได้อย่างใกล้ชิด ส่วนใต้อยอดเขาเล็กเป็นถ้ำคูหาประดิษฐานรูปเคารพนักบวช ด้านข้างยอดเขาจำลองติดกับส่วนตะวันออกเป็นลานขนาดเล็ก กว้างประมาณ 5 เมตร ด้านข้างทางทิศใต้ของยอดเขาเล็กเป็นที่ตั้งของหอระฆัง

ส่วนตะวันออกมีขนาดประมาณ 60% ของพื้นที่ทั้งหมด เป็นที่ตั้งของมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธรูปบาทและพระพุทธรูปจำลอง มีทางเดินรอบทั้งนี้มณฑปตั้งอยู่ในแนวแกนเดียวกับเจดีย์ย่อมุมขนาดเล็ก (แนวแกนตะวันออก-ตะวันตก ซึ่งถือเป็นแนวแกนรอง)

หลักฐานสำคัญที่ใช้ในการศึกษาภูเขาจำลอง วัดราชคฤห์ในสมัยแรกมีทั้งหมด 2 เรื่อง คือกลอนจารึกเรื่องสร้างภูเขาวัดราชคฤห์ (กลอนแปด) และจารึกเรื่องสร้างสถูปบนยอดเขา (ร่าย) แต่งโดยเจ้าพระยาพระคลัง (หน) ร้อยกรองทั้ง 2 เรื่อง มีวรรณศิลป์ที่ไพเราะจับใจ เนื้อความเกี่ยวเนื่องกัน ซึ่งโดยสังเขปกเล่าว่า พ.ศ. 2334 เจ้าพระยาพระคลังสร้างภูเขาจำลองประดิษฐานเจดีย์แบบย่อมุม สีทอง ก่อปูนปรุงด้วยรูปหอม บรรจุพระบรมธาตุ ตั้งชื่อว่า “มหาสุคนธ์เจดีย์” พร้อมเครื่องประกอบ เช่น ฉัตร และมังกรคาบโคม ดังร่ายที่ยกมาว่า

ฐาปนาพระสถูป ด้วยสุคนธ์รูปบนปรุง วรกลินจำรุงจำรุง
คละเคล้าปูนบนปั้น ยกเป็นชั้นเชิงฉัตร จมูกสิงห์ถัดต้นลวด
หน้ากะดานกวดเกลี้ยงกลม บัวบานระดมกลีบประดั่ง
รององค์ระฆังเพราเพริศ คอกลางเลิศสมทรง บัวกลุ่มพะจงรับปลี
ลูกมณีทุก่อง ดอกไม้ทองประจำทิศ วิจิตรรัตนพรายพริ้ว
ไบโพธิ์ห้อยไหววาบ ล้วนทองทาบทั่วองค์ อลงกตรุ่งเรืองงาม
จึงถวายนามสมญา มหาสุคนธ์เจดีย์ เป็นสวามีทานประหลาด
เชิญบรมธาตุสยามโพธิ์ ใส่สุวรรณโกศแกมแก้ว แล้วบรรจุสถูปทอง
อเนกนงสัการา...

หนึ่งรจนาเสาโคม สูงสุดพโยมยอดฉัตร มีรูปสัตว์มังกร
อ้าโอษฐ์ร้องอนามผอง ชักสายพาดโคมแขวน แพลนเด่นดวงบุขา
นับเป็นอากาศประทีป สว่างทวีปตั้งเดือน เหมือนมังกรคาบแก้ว
งามเพริศแพรว์พิงพิศ³⁶

ตัวภูเขาจำลองก่อด้วยหินฟองน้ำสลับซับซ้อน ประกอบด้วย ไหล่ผา
เวียงหินทะเล ปล่อยเปลว อ่างแก้วเลี้ยงปลา น้ำพุ น้ำตก ถ้ำทางเดินเวียนได้รอบ
ภูเขา บันไดทางขึ้น 2 แถว ดังรายที่ยกมาว่า

หนึ่งประดิษฐ์ทำภูเขา ล้วนศิลาฟองชล ประดับกลศิขเรศ
ยอดวิเศษไพศาล ดุจบัวบานกลีบซ้อย พวงพู่ห้อยกระจ่าง
เป็นลวดหว่างวังงั่ว มีช่องถ้ำทางเดิน เวียนตามเนินแนวไศล
ขึ้นบันไดสองแถว³⁷

การประดับตกแต่ง มีพืชพรรณทั้งไม้ดอกไม้ประดับและบัวชนิดต่าง ๆ
ประติมากรรมเหล่าดาบสและอาศรมจำลอง ประติมากรรมรูปสัตว์ทั้ง 2 เท้า
และ 4 เท้าหลากหลายชนิด ตามช่องเชิงผารายรอบภูเขาและยอดเขา ดังกลอน
ที่ยกมาว่า

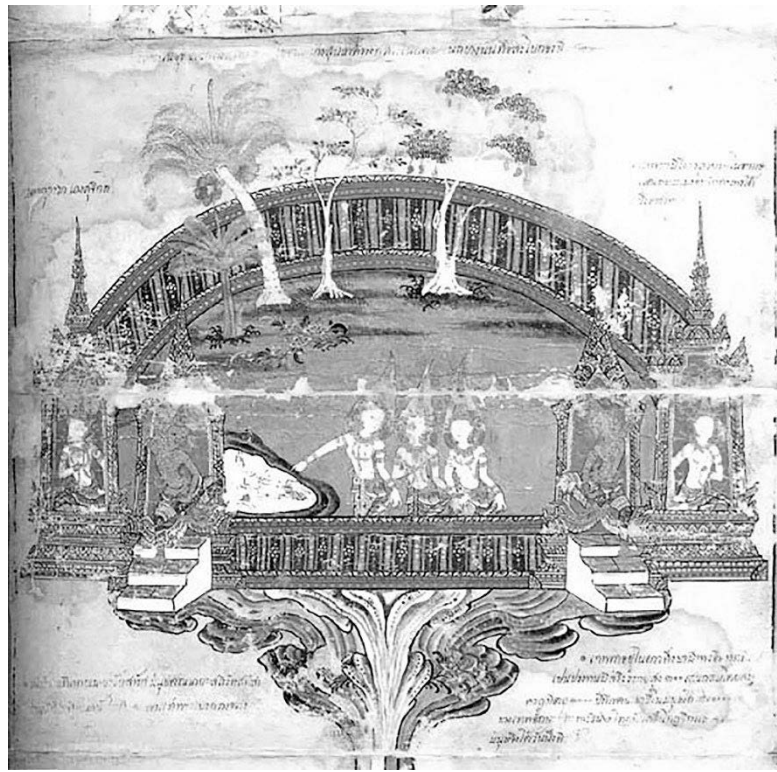
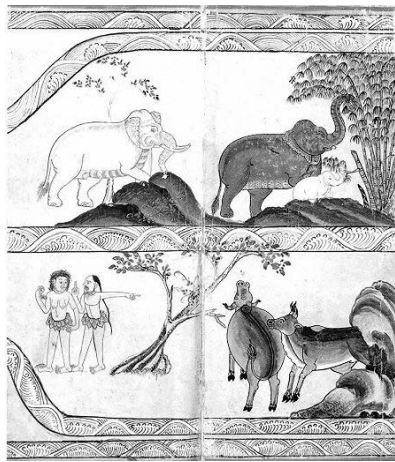
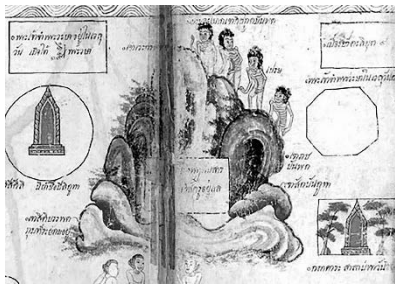
แล้วมีสัตว์จัตุบาทวิบาท	ประดับดาษชั้นช่องในเชิงผา
ฝูงชมดมดมันเม่นโคลา	กาขรสุพยัคฆะอย่างเปน
กวางทรายชายเล็มระบัดอ่อน	พังพอนกะลุ่มพุกเหี้ยเหน
คณาช่างอย่างประหนึ่งว่ายามเย็น	ออกเล่นชายทุ่งสำเฑียรตรง
แรดร้ายกรายเที่ยวไปริมธาร	หมี่ทะยานขึ้นไม้ไพรระหง
ละมดละมั่งจ้งกวดหนีกระจง	สุกรตงดูตดินดาษดา
กระแตแย้ตุนตุตตุร้อง	กระต่ายลองเชิงโลดเล่นหา
ลิงจุ่มลิงลมลิงคณา	เสียงผาแผ่นผาเป็นนากลัว
ชะนีห้อยโหนไม้หกหัน	เมื่อสายัณฑ์เหมือนจะร้องคะนึ่งฝัว
มยุรารำฟ้อนชะอ้อนตัว	มีทั่วทุกพันธุ์สุกษา ฯ ³⁸

ในช่วงท้ายของร้อยกรอง ทั้งสองพรรณนาถึงความมุ่งหมายของ
เจ้าพระยาพระคลังผู้สถาปนาว่า ตั้งปรารถนาสำเร็จมรรคผลในอนาคตกาล
พร้อมด้วยสมบัติ 2 ประการ ประการแรก ให้เกิดเป็นมนุษย์เพศชายที่สมบูรณ์
ด้วยยศสมบัติ หรือให้เกิดเป็นเทวดา ประการที่สอง ไม่ว่าจะเกิดในสถานใดขอให้
ได้พบพระธรรมคำสั่งสอน และไม่เกิดในอบายภูมิทั้ง 4 จนกว่าจะถึงนิพพาน

ส่วนสุดท้ายของรายมีเนื้อความเปรียบเปรยแสดงจินตภาพเหนือจริง
ซึ่งสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้ภูเขาจำลองตามโลกทัศน์ของผู้สร้าง โดยกล่าวว่า
เจ้าพระยาพระคลังเปรียบตนเองเป็นตั้งเหล่าเศรษฐีในเขตแคว้นเมืองราชคฤห์
สมัยพุทธกาล อีกส่วนหนึ่งคือการเปรียบเทียบการสร้างภูเขาจำลองให้เป็นตั้ง
วนอุทยานของพระอินทร์ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์

หนึ่งให้มีอุทยานประเทศ สรรพวิเศษไม่มีมิ่ง ลำต้นกิ่งล้วนทอง
ดอกผลปองเปนแก้ว ใบเลิศแล้วมณีนิล มีปีกชินเนาวรัตน์
งามพิพัฒน์ไพโรจน์ ดุจวโนทยาน องค์กรขจรพินเทพ
ขอได้เสพลิงสมบัติ ดั่งมนัสสอยาคลาดแคล้ว กว่าจะเสร็จโพธิญาณแผ้ว
ผ่องพื้นโลกอุดรฯ”³⁹

จากที่กล่าวมาข้างต้น ร้อยกรองทั้งสองแสดงถึงนัยยะของการพรรณนา
แบบสมจริงในส่วนการจำลองภูเขาและเครื่องประกอบ กับการเปรียบเทียบ
แบบเหนือจริงในส่วนเปรียบเทียบ ซึ่งการประทับชื่อ “ราชคฤห์” ลงไปแสดงให้เห็น
เห็นได้อย่างชัดเจนว่า ภูเขาจำลองแห่งนี้สื่อถึง ภูเขาศิขณภูฏา หนึ่งในเบญจคีรี⁴⁰
หรือภูเขา 5 ลูกที่ล้อมรอบเมืองราชคฤห์ อินเดีย ชื่อ ศิขณภูฏา หมายถึงภูเขา
ที่มียอดรูปร่างเหมือนแฉ่ง หรือ ภูเขาที่มีแฉ่งอยู่มาก บนยอดเป็นสถานที่ที่
พระพุทธเจ้ามาประทับเป็นประจำ ในปัจจุบันยังปรากฏซากโบราณสถาน
เชื่อกันว่าเป็นพระคันธกุฎีที่พุทธศาสนิกชนนิยมจาริกขึ้นไปสักการบูชา
อย่างไรก็ตามจินตภาพของภูเขาศิขณภูฏาในสายตาของชาวสยามในสมัยรัชกาล
ที่ 1 นั้นไม่พบการกล่าวถึงรายละเอียดมากนัก ในสมุดภาพไตรภูมิฉบับธนบุรี
เลขที่ 10 ก. แสดงภาพภูเขาศิขณภูฏามีเปรตอาศัยอยู่ น่าจะเป็นการขยายความ
จากอรรถกถา เรื่องอหิเปรต ที่กล่าวถึงพระโมคคัลลานะพบเหล่าเปรตเหล่านี้
ซึ่งภูเขาจำลอง วัดราชคฤห์สมัยแรกไม่ได้สะท้อนลักษณะดังกล่าว ส่วนใน
พระไตรปิฎกกล่าวถึงโดยภาพรวมว่าภูเขาศิขณภูฏาเป็นหนึ่งในสถานที่นารีนรมย์
เจริญธรรม ในประเด็นนี้ผู้เขียนจึงเสนอว่าภูเขาศิขณภูฏาในความหมายของภูเขา
จำลองแห่งนี้เป็นการนำเสนอจินตภาพของอุทยาน หมายถึง สวนอันรื่นรมย์
โดยเน้นเรื่องภูเขาศิขณภูฏาเฉพาะส่วนที่เป็นมณฑลและมีสุนทรียภาพ ได้แก่
สถานที่ประทับของพระพุทธเจ้า เป็นหนึ่งในเมืองใหญ่ที่ได้รับแบ่งพระบรมธาตุ
มาประดิษฐานเป็นพระธาตุเจดีย์ เป็นสถานที่สงบเหมาะกับการปลีกวิเวกและ
บำเพ็ญสมาธิแบบเดียวกับถ้ำสุกรขาตา ณ ภูเขาศิขณภูฏา ที่พระสารีบุตรบำเพ็ญ
เพียรจนสำเร็จเป็นพระอรหันต์ ร้อยกรองจึงพรรณนาถึงการประดับภูเขาจำลอง
ด้วยประติมากรรมอาศรมของเหล่านักบวช และละเว้นส่วนที่ไม่ส่งเสริมความ
เป็นมณฑลและสุนทรียภาพของอุทยาน เช่น เรื่องเปรตและเรื่องแฉ่ง นอกจากนี้
การจำลองเขามอในพระอาราม ขาดรี ประกิตนันทการ ได้เสนอว่าเป็นส่วนหนึ่ง
ของคติที่แสดงสัจธรรมของโลกตามความเชื่อที่มีเขาพระสุเมรุและชมพูทวีป
เป็นศูนย์กลาง โดยเขามอนั้นเป็นสัญลักษณ์ของป่าหิมพานต์ที่อยู่โดยรอบชมพู
ทวีป เช่น เขามอ วัดอรุณราชวราราม และวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม⁴¹

ซ้ายบน: ภูเขาฉิมฉวมภู
ซ้ายล่าง: ป่าหิมพานต์
ขวา: อุทยานในสวรรค์
 ชั้นดาวดึงส์
ที่มา: สมุดภาพไตรภูมิฉบับ
 ธนบุรี เลขที่ 10 ก.

ทั้งนี้ป่าหิมพานต์กับอุทยานในโลกทัศน์ของคนไทยในต้นรัตนโกสินทร์มีความเป็นธรรมชาติในอุดมคติแบบเดียวกัน ตัวอย่างเช่นในสมุดภาพไตรภูมิ ลักษณะดังกล่าวต่างจากป่าในโลกความเป็นจริงที่มนุษย์เกรงกลัวอันตรายจากสัตว์ร้าย โรคภัยและสิ่งเหนือธรรมชาติ ดังนั้นการซ่อนความหมายป่าหิมพานต์ประทับลงไป ณ ภูเขาจำลองแห่งนี้ ก็ย่อมสอดคล้องจินตภาพในร่ายที่เปรียบเปรยว่า ภูเขาจำลองเสมือนอุทยานในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ หลักฐานสำคัญที่ช่วยเพิ่มน้ำหนักให้สมมติฐานนี้คือภาพในสมุดภาพไตรภูมิฉบับธนบุรี เลขที่ 10 ก. ที่มีภาพจิตรกรรมอุทยานในดาวดึงส์ที่แสดงลักษณะเป็นลานยอดเขา มีสระบัว และพืชพรรณหลายชนิดที่งดงาม ทางขึ้นเป็นบันได 2 แถว เหมือนกับลักษณะ ภูเขาจำลอง วัดราชคฤห์ที่ปรากฏในร้อยกรองทั้งสองเรื่อง เช่นเดียวกับจิตรกรรม ภาพป่าหิมพานต์และอุทยานในสมุดภาพไตรภูมิ ก็มีรูปลักษณะคล้ายคลึงกับที่พรรณนาในร้อยกรองทั้งสองเช่นเดียวกัน ดังนั้นผู้เขียนจึงเสนอว่าภูเขาจำลอง วัดราชคฤห์ได้สื่อความหมายของบริเวณรอบเขาและเชิงภูเขาจำลอง เปรียบได้กับป่าหิมพานต์ที่เป็นพื้นที่ก่อนถึงเขาตัดตบบริภัณฑ์ที่มีเขาพระสุเมรุและสวรรค์ชั้นดาวดึงส์บนยอดเขา การจำลองนี้คล้ายคลึงกับเขาไกรลาสในพระราชนิพนธ์

โสกันต์ ซึ่งมีทั้งปาหิมพานต์ สระอนโหนด สัตว์ทวิบาท และจตุบาท แต่ต่างตรงที่ภูเขาจำลอง วัดราชคฤห์ใช้คติพระอินทร์และสวรรณค์ชั้นดาวดึงส์ซึ่งเป็นคตินิยมในสมัยรัชกาลที่ 1 เป็นสำคัญ⁴²

ดังนั้นการประกอบพิธียกมหาสุคนธ์เจดีย์ซึ่งมีสีทอง ลอยขึ้นไปประดิษฐานบนยอด ดังความว่า “ได้มหาสุกฤกษ์ ลั่นฆ้องเบิกสมโภช เสียงอุโฆษ อังอัน ยกสุวรรณรัตนเจดีย์ ขึ้นจอมคีรีรจเรข ลอยวิเวกเวหาส ฉัตรมาลาศางกัณธทองชั้นแข่งถวาย เมลแมนกายภูมรา วายุพัดปลิวปลาบ ต้องสุริยาบทอตา”⁴³ ผู้เขียนจึงเสนอว่าเป็นจินตภาพแบบเดียวกับเจดีย์จุฬามณีบนสวรรณค์ชั้นดาวดึงส์ ถือเป็นการต่อยอดการสร้างรูปลักษณ์ของภูเขาจำลองแห่งนี้ในสมัยแรกที่สื่อความหมายถึงภูเขาศิขณภูฏที่มีอุทยานรายรอบในชั้นแรก และซ่อนความหมายของสวรรณค์ชั้นดาวดึงส์ที่มีปาหิมพานต์รายรอบลงไปเป็นชั้นที่ 2 เพื่อสร้างความเป็นมงคล ความศักดิ์สิทธิ์ และสุนทรีย์ภาพให้กับพุทธสถาน

เมื่อนำมาพิจารณาจากสภาพปัจจุบันเปรียบเทียบกับร้อยกรองทั้งสองจะพบว่าภูเขาจำลองเปลี่ยนแปลงไปมาก สิ่งก่อสร้างในสมัยแรกหลงเหลือเพียงบางส่วน สันนิษฐานได้ว่าประกอบด้วย

มหาสุคนธ์เจดีย์ สันนิษฐานว่าเป็นเจดีย์เครื่องก่อแบบย่อมุมบนยอดเขาเล็ก เดิมเป็นสีทอง อาจจะลงรักปิดทอง ปัจจุบันเป็นเจดีย์สีขาวเป็นพื้น ทาสีทองเล็กน้อยที่ส่วนยอด ไม่พบเครื่องประกอบสมัยแรกสร้าง เช่น ฉัตร มังกรคาบโคม⁴⁴ ฯลฯ หากแต่ยังคงแบบอย่างเจดีย์ย่อมุมไม้ 12 ฐานสิงห์และองค์ประกอบอื่น ๆ ตรงกับในร้อยกรอง

ซ้าย: มหาสุคนธ์เจดีย์

ขวา: โคมและนาค

ที่จิตรกรรมฝาผนังอุโบสถ

วัดสุวรรณาราม ธนบุรี

ที่มา: สุจิตต์ วงษ์เทศ,

อยุธยา ชักโคม เดือน 12

‘จองเปรียง’ แปลงเป็นพุทธ,

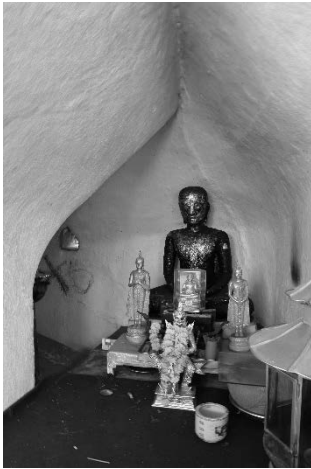
เข้าถึงเมื่อ 15 พฤษภาคม

2563, เข้าถึงได้จาก<https://www.matichonweekl>

[y.com/column/article_](https://www.matichonweekl.com/column/article_328422)

[328422](https://www.matichonweekl.com/column/article_328422)

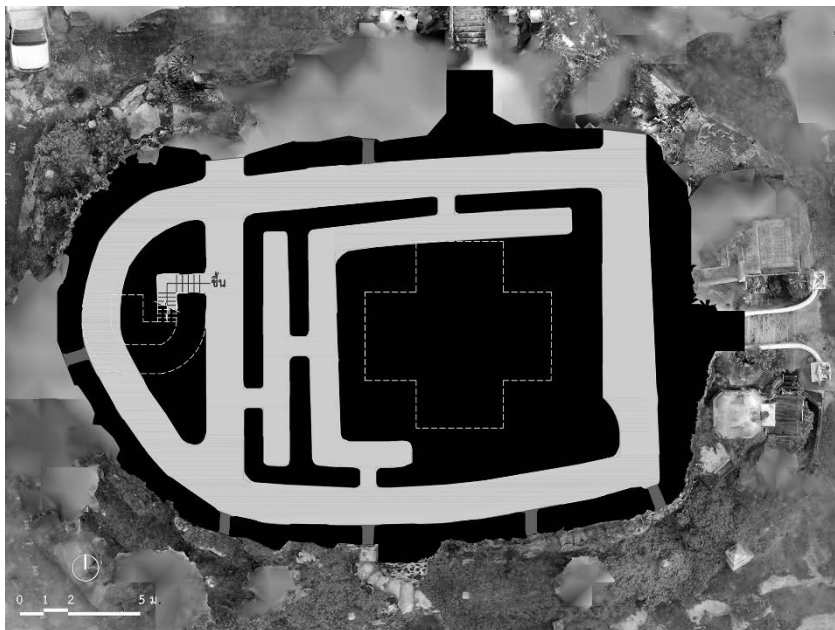
พระศรีอารีย์

พระศรีอารีย์⁴⁵ คือรูปเคารพนักบวชที่ประดิษฐานในถ้ำบนยอดเขา สันนิษฐานว่ามีตั้งแต่สมัยแรก แม้ว่าในร่องรอยจะไม่ได้กล่าวถึงพระศรีอารีย์ โดยตรง แต่ความที่ว่า “ไหว้พระแล้วเสียบชม นิวาศรมจอมผา”⁴⁶ จอมผาคือ ยอดเขามีนิวาศแห่งเดียว ที่ปัจจุบันเป็นถ้ำประดิษฐานพระศรีอารีย์

ภูเขาหินฟองน้ำและถ้ำ เป็นถาวรวัตถุที่คงทนและเป็นโครงสร้างหลัก ลักษณะเป็นโครงสร้างผนังรับน้ำหนักเครื่องก่ออิฐฉาบปูน ประดับตกแต่ง ภายนอกด้วยหินฟองน้ำ โดยผนังภูเขามีถ้ำที่สามารถเข้าไปได้ มีปากถ้ำทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ 1 ทาง และทางด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนืออีก 1 ทาง หน้าปากถ้ำมีบันได 6 ชั้น สูงกว่าระดับพื้นรวมประมาณ 1.3 เมตร ภายในถ้ำมีทางเดินกว้างประมาณ 1.50–1.60 เมตร ความสูงภายในถ้ำมี ประมาณ 2.65 เมตร มีลักษณะเป็นถ้ำช่องทางเดินทรงโค้งแหลม นอกจากนี้ ยังมีช่องลมที่ผนังถ้ำเป็นระยะ เมื่อพิจารณาแล้วพบว่าทางเข้า ทางเดิน ช่องลม ในถ้ำเหล่านี้สร้างอิงกับระบบผังแบบกริดไลน์ (gridline) ถ้ำทางเดินสามารถ เดินได้รอบ เป็นแนวทางเดินคล้ายสี่เหลี่ยมผืนผ้า นอกจากนั้นยังมีเส้นทางรอง ซึ่งเล็กและแคบกว่าทางหลัก ทางเล็กนี้แยกจากเส้นทางหลักหลายเส้นทาง ทำให้ทางเดินในถ้ำมีลักษณะแบบเขาวงกต ที่สำคัญคือมีเส้นทางเดียวเท่านั้น ที่สามารถขึ้นไปออกถ้ำพระศรีอารีย์บนลานยอดเขาได้ ซึ่งการสร้างสรรคนี้อาจ เป็นแนวคิดปริศนาธรรมก็เป็นได้

บน: ถ้ำทางเดิน
ขวา: ผังพื้นส่วนฐานภูเขา แสดงถ้ำทางเดินภายใน ภูเขา

บน: วิหารจำลอง
ขวา: รูปตัดภูเขาจำลอง

ทางเลียบเดิน

ทางเลียบเดิน บริเวณเชิงเขาด้านทิศใต้สามารถเดินเลียบทางลาดขึ้นไปได้บางส่วน ซึ่งอาจเป็นร่องรอยของทางเลียบที่พรรณนาไว้ในร้อยกรอง **บันได 2 แถว** ในปัจจุบันเป็นลักษณะที่ตรงกับการพรรณนาในร้อยกรอง อาจเป็นเส้นทางที่มีตั้งแต่สมัยแรก แต่ถูกบูรณะด้วยการเพิ่มผนังระเบียงในสมัยต่อมา

วิหารจำลอง พบว่าหลงเหลือ 3 หลัง บริเวณเชิงเขาทางทิศเหนือ 1 หลัง ทิศตะวันตก 1 หลัง และทิศตะวันออก 1 หลัง ซึ่งโดนหอพพระสร้างทับบางส่วน วิหารจำลองนี้น่าจะหมายถึงอาคารและดาบสที่ประดับรอบเชิงเขา ดังที่พรรณนาในกลอนแปดว่า

มีอาคารน้อยใหญ่ล่อยวิเลก เป็นเสลขมโนระโหรฐาน
พระดาบสตั้งพรตสำรวมฌาณ ดังว่าได้อภิญญาสาราญกาย⁴⁷

ปล่องเปลว บริเวณเชิงเขาฝั่งส่วนบนด้านทิศตะวันตกมีร่องรอยการสร้างผนัง ระบุ พ.ศ. 2527 อดช่อง ที่น่าจะเป็นปล่องเปลวที่พรรณนาไว้ในร้อยกรอง

ประติมากรรมรูปช้าง ปลา และเต่า อย่างละ 1 ตัว พบในบ่อบริเวณเชิงเขาด้านทิศตะวันออกใต้ฐานหอพพระ สันนิษฐานว่าเป็นประติมากรรมรูปสัตว์ที่หลงเหลือจากสมัยแรก

ซ้าย: ช่องปล่องเปลวที่ถูกอุด
ขวา: ประติมากรรมรูปช้าง
ปลา และเต่า

นอกจากนี้สมัยแรกลานบนยอดเขาน่าจะเป็นสวน มีสระบัว ประดับ ตกแต่งด้วยประติมากรรมรูปสัตว์ พืชพรรณ ไม้ดอกไม้ประดับที่เป็นไม้ตัด และ ไม้แคระ แต่ถัดมาในสมัยที่ 2 ลานนี้ได้ถูกบูรณะเปลี่ยนแปลงเป็นพื้นที่ตั้งมณฑป ประดิษฐานรอยพระพุทธรบาทและพระพุทธรายจำลอง

ภูเขาจำลอง วัดราชคฤห์ สมัยที่ 2: การจำลองพระพุทธรบาทและ พระพุทธรายแห่งเขาปถวิ?

มณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธรบาทบนยอดภูเขาจำลองวัดราชคฤห์เป็นอาคาร สถาปัตยกรรมไทยประเพณีทรงปราสาท มีแผนผังเป็นรูปกากบาท ขนาดความ ยาววัดจากแนวทิศตะวันออก-ตะวันตก ประมาณ 8.8 เมตร (ส่วนเรือนธาตุ ประมาณ 8 เมตร) แนวทิศเหนือ-ใต้ ประมาณ 8.6 เมตร (ส่วนเรือนธาตุประมาณ 7.7 เมตร) मुखทั้งสี่มีความกว้างประมาณ 4.5 เมตร (ส่วนเรือนธาตุประมาณ 3.87 เมตร) แขนมุขยาวประมาณ 2.05 เมตร มณฑปตั้งอยู่บนฐานไพที สี่เหลี่ยมจัตุรัสตัดมุม ขนาดความยาวประมาณ 12.3 เมตร ทางเดินประทักษิณ บนฐานไพทีกว้างประมาณ 1.2 เมตร ประตูทางเข้าที่ मुख 3 ด้าน ได้แก่ ทิศเหนือ ทิศตะวันตก และทิศตะวันออก ภายในประดิษฐานรอยพระพุทธรบาทโลหะ มีลักษณะเป็นฐานสิงห์และบัวหงายลวดลายวิจิตร หากแต่รอยพระบาทลบลื่น สักเกตเห็นเพียงเส้นรอบรูปจักรที่กลางฝ่าพระบาท และเส้นตารางลายมงคล 108 จาง ๆ พระองค์สิพระบาทหันไปทางทิศตะวันออก ที่ผนังด้านทิศใต้มี ภาพจิตรกรรมฝาผนังพระพุทธรายอิริยาบถยืนปางประทานพรรายรอบด้วย ลายดอกไม้ร่วงปิดทองบนพื้นผนังสีแดงชาด ส่วนหลังคามณฑปเป็นทรงจั่ว จัตุรมุขรับยอดเจดีย์ ประดับเครื่องบนแบบไทยประเพณีด้วยเครื่องถ้วย

ข้อฟ้า ไบระกา หางหงส์ คันทวย และหน้าบันสลักไม้ปิดทองประดับกระจก
รูปพระนารายณ์ทรงครุฑทั้ง 4 ด้าน

ที่ฐานรอยพระพุทธรูปบาทโลหะมีร่องรอยจารึกที่สามารถอ่านสรุปความ
ได้ว่า จุลศักราช 1161 (พ.ศ. 2342) ปีมะแม เจ้าพญาพระคลัง (สะกดตาม
จารึก) หล่อลายลักษณะพระพุทธรูปจำลองไว้ในพระพุทธรูปศาสนา เพื่อให้ถึง
พระนิพพาน และแผ่กุศลนี้ให้แก่สมณะชีพรามณอาณาประชาราษฎร์ (สะกด
ตามจารึก) และสรรพสัตว์ทั้งปวง ดังนั้นจากจารึกนี้ทำให้สันนิษฐานได้ว่ารอย
พระพุทธรูปและมณฑปถูกสร้างโดยตัวเจ้าพระยาพระคลัง (หน) เอง หลังจาก
ที่ท่านสร้างภูเขาจำลองแล้วเสร็จเมื่อราว 8 ปีก่อน โดยการบูรณะครั้งนี้ได้
สถาปนาประธานของภูเขาจำลองขึ้นใหม่ จากมหาสุคนธ์เจดีย์เปลี่ยนเป็นรอย
พระพุทธรูปจำลองประดิษฐานในพระมณฑปที่ตั้งอยู่บนกลางลานยอดเขา
ส่วนมหาสุคนธ์เจดีย์ถูกปรับเปลี่ยนให้เป็นองค์ประกอบรอง โดยองค์ประกอบ
ประธานใหม่นี้ถูกสร้างทำแนวแกนกับองค์ประกอบประธานเดิมอย่างตั้งใจ

มีหลักฐานที่น่าสนใจอีก 1 เรื่อง นั่นคือบันทึกของจอห์น ครอว์เฟิร์ด
ทูตของผู้สำเร็จราชการแทนของอังกฤษแห่งอินเดียที่เข้ามาเจรจาการค้ากับ
สยามใน พ.ศ. 2364 สมัยรัชกาลที่ 2 ซึ่งมีโอกาสมาเยี่ยมชมวัดราชคฤห์ โดย
ควอฟอร์ดได้บันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับภูเขาจำลอง และวัดราชคฤห์⁴⁸ แปลความ
ได้ว่า

ระหว่างทางกลับที่พัก เราได้แวะวัดแห่งหนึ่งซึ่งประดิษฐาน
สิ่งระลึกถึงพระพุทธเจ้า นั่นคือรอยเท้าข้างหนึ่งที่ชาวสยามเรียกว่า
พระบาท (a Prah-bat) หมายถึง รอยเท้าอันศักดิ์สิทธิ์ พระบาท
ประดิษฐานในมณฑปหลังเล็กบนยอดเขาจำลอง (a small temple
on the top of artificial mount) โดยภูเขาตั้งอยู่ด้านหลังอุโบสถ
หลังหนึ่ง (an ordinary buddhist temple) ภูเขาเป็นเครื่องก่อ
รูปทรงสี่เหลี่ยม แต่ละด้านกว้างประมาณ 27 ก้าว และสูงทั้งหมด
ประมาณ 22 ก้าว ความพิเศษของมณฑปหลังนี้คือการประดิษฐาน
พระบาทนั้น ได้ภูเขาเป็นถ้ำจำลองและช่องลมหลายช่อง วัตถุประสงค์
ของเขาลูกนี้แห่งนี้เพื่อแสดงถึงหนึ่งในภูเขาที่พระพุทธเจ้าดำรง
พระชนชีพปลีกวิเวกเป็นนักบวช แม้ว่าไม่ได้ขีดช่องที่จะให้เข้าชม
ภายในมณฑป แต่สุตวิสัยเพราะผู้ดูแลไม่อยู่ เราจึงไม่มีโอกาสได้ชม
พระบาท⁴⁹

ชวา: รอยพระพุทธรูปบาท
จำลอง และจิตรกรรม
พระพุทธรูป
ล่าง: จารึกบางส่วนที่ฐาน
รอยพระพุทธรูปบาทจำลอง

จากบันทึกดังกล่าวพิจารณาร่วมกับพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 3 ทำให้ผู้เขียนสันนิษฐานได้ว่า พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเดชอดิศร (พระยศในสมัยนั้น) หลานตาของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) ได้บูรณะวัดราชคฤห์ ในสมัยรัชกาลที่ 2 (ก่อนคณะของควอฟอร์ดเข้ามาเยี่ยมชมนวัด) ต่อเนื่องมาถึงสมัยต้นรัชกาลที่ 3⁵⁰ โดยบทบาทหลักของท่านคือการสร้างพระอุโบสถและสิ่งก่อสร้างประกอบอื่น ๆ แต่ไม่น่าจะมีการปรับเปลี่ยนภูเขาจำลองมากนัก ด้วยเหตุนี้จึงไม่เป็นที่น่าแปลกใจว่าทำไมอุโบสถและสิ่งก่อสร้างประกอบจึงเป็นแบบอทธิพลจีน แต่พระมณฑปบนภูเขาเป็นทรงปราสาทแบบสถาปัตยกรรมไทยแบบประเพณี ทั้งที่สองอาคารเป็นชุดเดียวกัน และอยู่ในแนวแกนเดียวกัน แต่รูปแบบศิลปะสถาปัตยกรรมต่างกันมาก ที่เป็นเช่นนั้นเพราะว่าสร้างคนละยุคสมัยกัน จึงมี

ความนิยมในศิลปสถาปัตยกรรมต่างกัันนั่นเอง ส่วนจิตรกรรมพระพุทธรูป
ที่ผนังภายในด้านทิศใต้ก็น่าจะสร้างพร้อมมณฑปและรอยพระพุทธรูปจำลอง
เช่นกัน เนื่องจากภาพจิตรกรรมเขียนบนผนังภายในด้านทิศใต้ของมณฑปซึ่ง
เป็นผนังทึบ ไม่มีช่องประตู อันเป็นลักษณะที่แตกต่างจากด้านอื่น ๆ ที่มีประตู
และบันได ถ้าจิตรกรรมเขียนที่หลังการสร้างมณฑป ผนังด้านทิศใต้ก็จะต้อง
มีประตูและบันไดเช่นเดียวกับผนังด้านอื่น ๆ นอกจากนั้นภาพพระพุทธรูปเจ้า
ปางประทานพรก็มีขนาดและสัดส่วนพอดีกับพื้นที่ความกว้างและความสูงของ
ผนังนี้อีกด้วย

ในบันทึกครอว์เฟิร์ดยังให้ข้อมูลด้านคติ ความเชื่อของภูเขาจำลอง
ที่สืบเนื่องมาจากสมัยแรก⁵¹ ที่ว่าภูเขาแห่งนี้แสดงถึงสถานที่ประทับของ
พระพุทธรูปเจ้า หากแต่ความซับซ้อนของคติเดิมลดทอนลงไปเพราะไม่มีการ
กล่าวถึงการจำลองอุทยานที่ร่มรื่นตามอุดมคติแบบเดียวกับอุทยานในดาวดึงส์
ของพระอินทร์ ที่สำคัญไม่มีการกล่าวถึงมหาสุคนธ์เจดีย์ แสดงให้เห็นว่า
มีความสำคัญลดลงเมื่อเทียบกับมณฑปรอยพระพุทธรูปจำลอง ซึ่งถือเป็น
การสถาปนาคตินิยมใหม่ขึ้นมาโดดเด่นเหนือกว่าคติเดิมในวัดแห่งนี้

คติในการประดิษฐานทั้งรอยพระพุทธรูปและพระพุทธรูปจำลอง
ที่ภูเขาจำลองวัดราชคฤห์สมัยที่ 2 นี้ น่าจะเกี่ยวข้องกับคตินิยมในการแสวง
บุญไปยังบริโภคเจดีย์ต่าง ๆ ของชาวสยาม เนื่องจากมีความเชื่อที่ว่ารอยพระ
พุทธรูปเป็นสถานที่ที่พระพุทธรูปเจ้ามาประทับรอยเท้า และพระพุทธรูปคือ
สถานที่ที่พระพุทธรูปเจ้าประทับเงาหรือแสงรัศมีไว้ที่ชะง่อนเขา ทั้งสองแห่งเป็น
สถานที่ที่พระองค์ได้เผยแผ่ศาสนาตามความในอรรถกถา ปุณณสูตร และ
ตำนานพระพุทธรูปตามลำดับ ดังนั้นจึงเชื่อกันว่าหากใครได้ไปนมัสการจะได้
บุญมาก ทั้งนี้การจำลองพระพุทธรูปและพระฉายไว้ในที่เดียวกันอาจจะมี
ความเป็นไปได้ 2 แนวทางคือ 1) สื่อถึงรอยพระพุทธรูปและพระพุทธรูปที่อยู่ใน
แนวเขาสังขพันธุร่วมกับเขาปถวิ หรือ 2) สื่อถึงรอยพระพุทธรูปและพระ
พุทธรูปที่เขาปถวิ (หรือในตำนานเรียกว่าภูเขาฆาฏกะ)

แนวเขาสังขพันธุกับเขาปถวิมีรอยพระพุทธรูปหลายแห่ง⁵² รอยพระ
พุทธรูปที่เขาสังขพันธุถูกพบและสร้างมณฑปครอบในรัชกาลสมเด็จพระเจ้า
ทรงธรรม ส่วนพระพุทธรูปและรอยพระพุทธรูปที่เขาปถวิสันนิษฐานว่าถูกพบ
ในช่วงเวลาใกล้เคียงกัน ต่อมาในสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระเจ้าเสือ)
พ.ศ. 2246–2251 ได้มีการสร้างมณฑปแฝด 5 ยอดแบบอยุธยา 2 องค์เชื่อม
ด้วยมุขกระสันล้อมพระพุทธรูป และสร้างมณฑปครอบรอยพระพุทธรูปบน

ยอดเขาปถวี กล่าวได้ว่าบริเวณเจดีย์ทั้งสองแห่งเป็นพุทธสถานสำคัญของกรุงศรีอยุธยา พระมหากษัตริย์ เจ้านาย ขุนนาง รวมทั้งราษฎรชาวบ้านชาวเมืองนิยมไปนมัสการกราบไหว้ มีกรรมทรสพสมโภชทุกปี สืบเนื่องมาถึงสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้โปรดเกล้าฯ ให้กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเป็นผู้อำนวยการซ่อมแซมมณฑป และให้แปลงจาก 5 ยอดเป็นยอดเดียว และจัดสร้างมณฑปน้อยคลุมรอยพระพุทธบาทภายในมณฑปใหญ่ที่เขาสัจจพันธ์⁵³

ไม่สามารถชี้ชัดได้ว่าเหตุใดเจ้าพระยาพระคลัง (หน) จึงแปลงรูปลักษณะและคติของภูเขาจำลองที่ตนเองสถาปนาไว้เมื่อ 8 ปีก่อน ในเรื่องนี้เราอาจตั้งสมมติฐานเบื้องต้นจากข้อเสนอของเสนอ นิลเดช ที่กล่าวว่า พระพุทธฉายใต้ชะง่อนที่เขาปถวีสร้างขึ้นตามคติถ้ำสุกรขาตาที่เขาศิขณชฎุมุ เมืองราชคฤห์ ดังนั้นการจำลองรอยพระพุทธบาทและพระพุทธฉาย วัดราชคฤห์ อาจเป็นการสมมติถึงพระบาทและพระฉายที่เขาปถวี⁵⁴ เพื่อเป็นการเพิ่มเติมคติที่สอดคล้องกับเขาศิขณชฎุมุมากกว่าการเปลี่ยนคติก็เป็นได้ อย่างไรก็ตามข้อสันนิษฐานนี้ยังขาดหลักฐานที่จะสรุปได้

เป็นที่ทราบกันดีว่าภูเขาจำลอง วัดราชคฤห์ในปัจจุบันมีเครื่องประกอบที่บ่งชี้อย่างชัดเจนว่าสื่อถึงรอยพระพุทธบาทที่เขาสัจจพันธ์ ส่วนหนึ่งเกิดขึ้นเพราะความนิยมของพุทธสถานแห่งนี้ที่มากยิ่งขึ้นไปอีกจากที่เป็นที่นิยมมากอยู่แล้ว เหตุการณ์สำคัญ เช่น สมัยรัชกาลที่ 3 พระมณฑปน้อยไฟไหม้ โปรดเกล้าฯ ให้ทำใหม่ ทั้งซ่อมมณฑปชั้นนอกด้วย สมัยรัชกาลที่ 4 โปรดเกล้าฯ ให้ทำเครื่องบนมณฑปใหญ่ และสร้างมณฑปน้อย และเสด็จไปทรงยกยอดมณฑป สมัยรัชกาลที่ 5 ได้เสด็จฯ ไปนมัสการรอยพระพุทธบาท 4 ครั้ง โปรดเกล้าฯ ให้สร้างบันไดนาคทิศตะวันตกเฉียงเหนือขึ้นอีก 1 สาย รวมทั้งสมัยรัชกาลที่ 1 ที่เดิมมี 2 สาย เป็น 3 สาย กระทั่งปลายรัชกาลมณฑปชำรุดมาก จึงโปรดเกล้าฯ ให้รื้อของเดิมทำใหม่ ฯลฯ⁵⁵

ทั้งนี้การเดินทางไปนมัสการนอกจากได้บุญมากแล้วก็ยังเป็นความรื่นเริง เพราะแม้การเดินทางก่อนมีทางรถไฟจะลำบากไปบ้าง แต่ในช่วงฤดูกลाइ้พระบาททราวเดือนสามและสี่ก็ไม่อันตราย เพราะผู้คนส่วนใหญ่เช่นชาวบ้านกอกมักร่วมขบวนเจ้านายไปพระบาท การได้เดินทางแม่น้ำ ลำคลอง และป่าเขาจึงสนุกสนาน ในวรรณกรรมที่เกี่ยวกับพระบาทของสุนทรภู่และของนายจืด กล่าวถึงสถานที่ต่าง ๆ บริเวณพระบาทนั้นเหมือนเป็นสถานที่รื่นรมย์ ผู้คนมักเดินเที่ยวชม อีกทั้งงานไหว้พระบาทเป็นเทศกาลที่มีทั้งสินค้าพื้นเมือง

เทวรูปเขาคอก วัดราชคฤห์

ดนตรี มหรสพ มีพระเทศน์ การไปงานเทศกาลรอยพระพุทธรูป สละบุรีจึงเป็นที่นิยม และเป็นความใฝ่ฝันของชาวสยามที่ปรารถนาจะไปไหว้ครั้งหนึ่งในชีวิต⁵⁶ ดังนั้นการสร้างรอยพระพุทธรูปจำลองในสมัยรัตนโกสินทร์จึงเป็นที่นิยมอย่างแพร่หลาย เช่น ที่วัดอัมรินทราราม วัดราชคฤห์ วัดโปรดเกศา วัดไพชยนต์ฯ วัดอินทาราม วัดอรุณราชวราราม

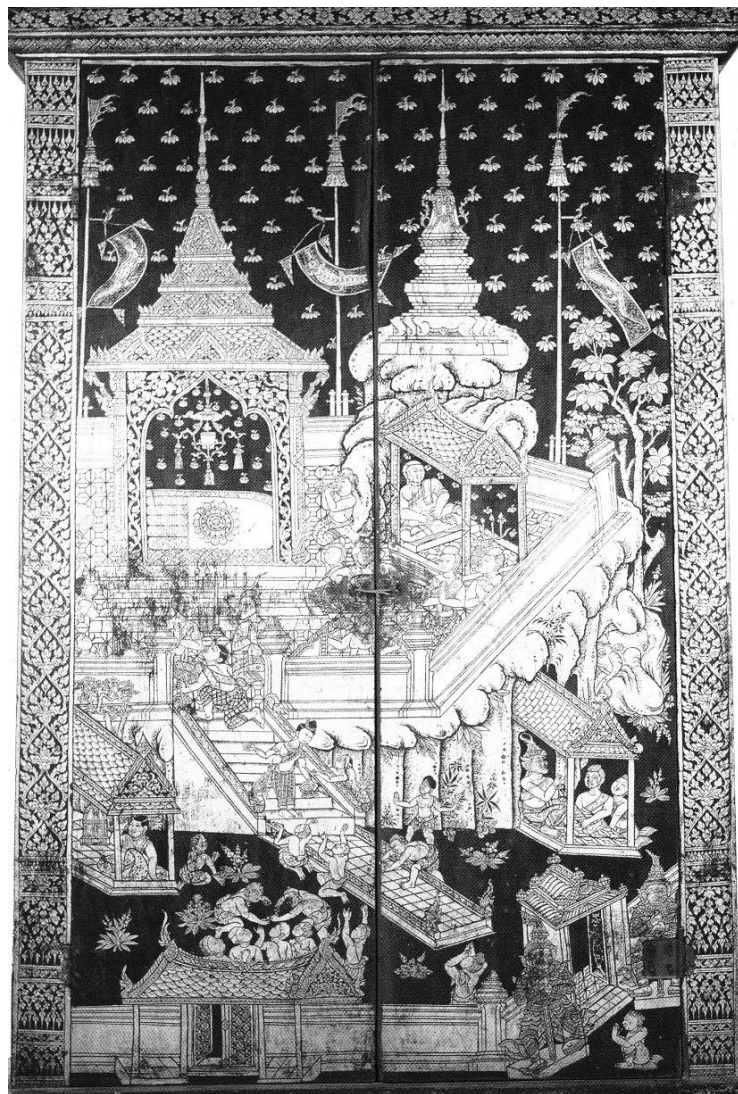
ต่อมาในสมัยที่ 3 มีการบูรณะภูเขาจำลองด้วยการสร้างองค์ประกอบทางศิลปสถาปัตยกรรมเพื่อสร้างจินตภาพของรอยพระพุทธรูป สละบุรีอย่างชัดเจน อย่างไรก็ตามการบูรณะในสมัยที่ 3 นี้ก็ห่างจากสมัยที่ 2 นานถึงราวครึ่งศตวรรษ เหตุผลที่ทำให้สันนิษฐานเช่นนี้เพราะเทวรูปเขาคอก วัดราชคฤห์ ที่สร้างเพื่อจำลองเทวรูป คติเทพารักษ์รักษารอยพระพุทธรูปที่สละบุรี น่าจะสร้างหลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จพระราชดำเนินกระบวนใหญ่ขึ้นไปพระพุทธรูป สละบุรี ในเดือน 4 ปี 2403 เพื่อยกยอดมณฑปและบรรจุพระบรมธาตุ ในครั้งนั้นทรงพระราชดำริว่า “ศาลเทพารักษ์เขาคอกนั้น เดิมเป็นซ่อฟ้าเครื่องไม้ ไฟป่าลามมาไหม้ก็ต้องทำบ่อย ๆ เห็นว่าไม่มั่นคง จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระยามหาอำมาตย์ทำเป็นแก่งฝาดอิฐปูนขึ้นหลัง 1 แล้วให้หลวงสังจักษ์พันตรีเลือกหาก้อนศิลาเนื้อดีริมศาลเจ้า ส่งลงไปกรุงเทพมหานคร จะทำจะเหว็ดเทวรูปจะเอาขึ้นไปไว้แทนจะเหว็ดใหม่”⁵⁷ ดังนั้นเทวรูปเขาคอก วัดราชคฤห์ น่าจะหล่อตามแบบอย่างเทวรูปเขาคอก สละบุรี สมัยรัชกาลที่ 4 สืบเนื่องจากเหตุการณ์นี้ ซึ่งหากพิจารณาจากรูปแบบศิลปะของเทวรูปเขาคอก วัดราชคฤห์ก็สอดคล้องกับยุคสมัย เนื่องจากมีลักษณะเป็นเทพารักษ์ไทย⁵⁸ รูปแบบเทวรูปทรงเครื่องนั่งชันเข่า มือขวาถือดาบ มือซ้ายวางบนขาซ้าย มีเสื้อขนบข้าง ที่สำคัญเทวรูปครองเสื่อยาวแค่อว คาดผ้าที่เอวมุ่งโจงกระเบน เสื่อมีลักษณะแขนยาว ปิดคอ มีกระดุมผ่าหน้า ที่เรียกว่า “เสื่ออย่างน้อย”⁵⁹ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชนิยมให้ขุนนางทุกคนใส่ขณะเข้าเฝ้า นอกจากนั้นองค์ประกอบอื่น ๆ เช่น ยักษ์คู่บันไดนาค ล้วนไม่ใช่ฝีมือช่างหลวง ดังนั้นองค์ประกอบต่าง ๆ เหล่านี้น่าจะสร้างหลังจากช่วงชีวิตของสมเด็จพระยาเดชาดิศร (สิ้นพระชนม์ก่อนรัชกาลที่ 4 มีพระราชดำริหล่อเทวรูปเขาคอก ราว 6 เดือน) ดังนั้นกรมพระยาเดชาดิศรน่าจะไม่มีเกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงเชิงคติของภูเขาจำลอง วัดราชคฤห์

รอยพระพุทธรูปบาทจำลอง วัดราชคฤห์ ภาพแทนความหมาย รอยพระพุทธรูปบาท สระบุรี

ภูเขาจำลอง วัดราชคฤห์ สมัยที่ 3 หลังจากมีการสร้างเทวรูปเขาคอกแล้ว สันนิษฐานว่ามีการสร้างองค์ประกอบเพิ่มเติม ได้แก่ ยักษ์คู่ สะพานนาค อาศรมและดาบส สาเหตุของการเปลี่ยนแปลงในครั้งนี้มีเค้าเงื่อนทาง ประวัติศาสตร์ว่าเกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ในช่วงสมัยต้นรัชกาลที่ 5 นับตั้งแต่ พ.ศ. 2416 ที่เกิดความนิยมเทศกาลรอยพระพุทธรูปบาทจำลองขึ้น ซึ่งสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ เรียกว่า “พระบาทแทน” และอธิบายว่าเป็น เทศกาล “อย่างใหม่” จากการริเริ่มของหม่อมราชวงศ์พระส่าน (ต่อมาได้รับ สมณศักดิ์เป็นพระครูวิเศษศีลคุณ) ซึ่งจำพรรษาอยู่ที่วัดอัมรินทรารามที่ตั้งอยู่ ใกล้บริเวณปากคลองบางกอกน้อย โดยเล็งเห็นประโยชน์ที่จะทำนุบำรุงวัด ของตนที่ขณะนั้นโบราณสถานวัตถุโรยราและทรุดโทรมไปตามกาลเวลา จึงซ่อมแซมภูเขาจำลอง มณฑปและรอยพระบาท พระพุทธรูปจำลองแต่เดิม ของวัด แล้วสมมติเป็นสถานที่ต่าง ๆ ในระยะทางไปพระบาท สระบุรี เพื่อจัด งานไหว้ “พระบาทแทน” วัดอัมรินทราราม ซึ่งตรงกับช่วงเวลาไหว้พระบาทที่ สระบุรี หรือ “พระบาทใหญ่” ในช่วงราวกลางเดือนสาม มีการออกร้านขาย ของใช้ ของกิน ของเล่น พิณพาทย์ดนตรีสังข์ โรงธรรมแสดงกัณฑ์เทศ ฯลฯ บรรยายภาคเป็นไปอย่างครื้นเครง มหาชนร่วมทำบุญกันอย่างคับคั่ง งานริเริ่มนี้ ประสบความสำเร็จอย่างมากจนเป็นแบบอย่างให้วัดต่าง ๆ ที่มี “พระบาทแทน” ใช้เป็นแบบอย่างในการจัดงาน เช่น วัดจักรวรรดิ วัดราชนัดดา วัดราชคฤห์ ฯลฯ⁶⁰

ดังนั้นก็มีความเป็นไปได้อย่างมากที่วัดราชคฤห์ได้ดำเนินการปรับปรุง และเพิ่มองค์ประกอบภูเขาจำลองดังกล่าวในสมัยนี้ หลักฐานสำคัญที่ช่วย สนับสนุนสมมติฐานนี้คือ ตู๋ลายทอง⁶¹ เลขที่ กท. 78 สมัยรัตนโกสินทร์ ปัจจุบันอยู่ที่หอสมุดแห่งชาติ ได้มาจากวัดนาคกลาง ธนบุรี เมื่อ พ.ศ. 2464 มีลักษณะเป็นตุ๋นขาลิงห์ สูงประมาณ 153.5 ซม. แต่งภาพเล่าเรื่องเกี่ยวกับ พุทธสถานเต็มเนื้อที่ 3 ด้าน คือด้านหน้า และด้านข้างทั้งสอง ส่วนด้านหลัง เป็นภาพเขียนสีที่ทศกัณฐ์ในป่า ภาพเล่าเรื่องทั้งสามด้าน ก่องแก้ว วีระประจักษ์ และคณะสันนิษฐานว่าด้านหน้าหมายถึงรอยพระพุทธรูปบาท สระบุรี ฝาข้างขวา หมายถึงพระแท่นดงรัง กาญจนบุรี ฝาข้างซ้าย หมายถึงพระพุทธรูปบาท สระบุรี⁶²

ตู้ลายทอง เลขที่ กท. 78
 สมัยรัตนโกสินทร์
ที่มา: ก่องแก้ว วีระประจักษ์
 และนิยะดา ทาสุนธ,
 เรียบเรียงคำ, **ตู้ลายทอง**
ภาค 2 ตู้ลายทอง สมัย
รัตนโกสินทร์ ตอนที่ 1
ตู้เลขที่ กท.1-กท.95
 แปลคำบรรยายโดย
 ดวงมาลย์ เมฆสวัสดิ์
 (กรุงเทพฯ: สำนักงาน
 เสริมสร้างเอกลักษณ์
 ของชาติ, 2529).

ผู้เขียนเห็นด้วยกับคำอธิบายทั้งสองข้าง ส่วนด้านหน้าผู้เขียนมีความเห็นแตกต่างว่าเป็นภาพที่บูรณาการรอยพระพุทธรูป สระบุรีกับรอยพระพุทธรูปจำลอง วัดราชคฤห์เข้าไว้ด้วยกัน ในแง่อายุสมัยของลายทอง หากสังเกตจากวิธีการเขียนภาพแบบทัศนียภาพ (perspective) เป็นแบบอย่างช่างพื้นเมืองของสยาม และโคมระย้า (chandelier) เป็นของที่นิยมตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา ส่วนเนื้อหาภาพรอยพระพุทธรูป พระมณฑปทรงบุษบก พนักกระเปียง เสาหัวเม็ด และรายละเอียดการตกแต่งบางส่วนจะคล้ายกับที่วัดพระพุทธรูป สระบุรี แต่ส่วนอื่น ๆ ที่เป็นส่วนใหญ่ของภาพจะคล้ายกับที่วัดราชคฤห์มากกว่า ดังอธิบายต่อไปนี้

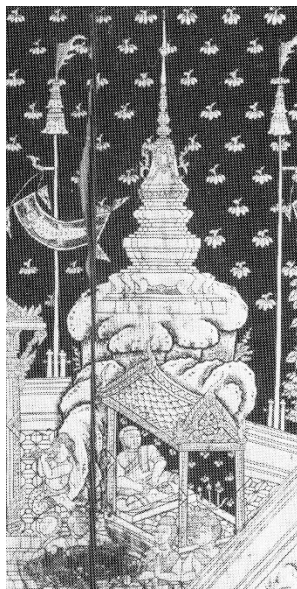
ภาพยอดเขาขนาดเล็กที่เทินพระเจดีย์ทรงเครื่องแบบย่อมุมไม้สิบสอง ฐานสิงห์ ได้ฐานยอดเล็กเป็นถ้ำและรูปเคารพ

ก่องแก้ว วีระประจักษ์ และคณะอธิบายว่าเป็นพระสังกัจจายนะ ซึ่งตรงกับ
เขายนต์ที่สระบุรี เป็นยอดเขาขนาดเล็กอยู่บนลานทางทิศเหนือของมณฑป
พระพุทธรูป สระบุรี ซึ่งมีปฏิประวัติฐานพระสังกัจจายนะอยู่ตรงเชิงเขา
แต่ผู้เขียนมีความเห็นว่าสัณฐานและรูปลักษณะทั้งหมดคล้ายกับที่วัดราชคฤห์
อย่างชัดเจน นั่นคือ มหาสุคนธ์เจดีย์บนยอดเขาเล็กที่ข้างใต้มีถ้ำของพระศรี-
อารีย์ เพราะยอดเขายนต์มีลักษณะเป็นแท่นซ้อนชั้น และมีมณฑปยอดเจดีย์
รายรอบเพียงเท่านั้น ไม่ใช่ยอดเจดีย์แบบในภาพลายทอง ดังนั้นเป็นไปได้ว่า
ช่างได้ใช้ภาพที่ประจักษ์ด้วยตนเองจากวัดราชคฤห์แทนความหมายของเขายนต์
หรืออาจแทนความหมายของเขาโพธิ์ลังกาและถ้ำประดิษฐานพระพุทธรูป
ซึ่งต้องเดินขึ้นเขาจากมณฑปพระพุทธรูป สระบุรีขึ้นไปอีกระยะทางหนึ่ง

ซ้าย: มณฑปพระพุทธรูป
และเขายนต์ สระบุรี
ลักษณะเป็นแท่นซ้อนชั้น
มีมณฑปยอดเจดีย์รายรอบ
กลาง: ภาพจากตู้ลายทอง
เป็นภาพยอดเขาขนาดเล็ก
เทินพระเจดีย์ทรงเครื่อง
ได้ฐานยอดเป็นถ้ำและ
รูปเคารพ
ขวา: มหาสุคนธ์เจดีย์
บนยอดเขาเล็ก วัดราชคฤห์
ได้ยอดเขามีถ้ำของ
พระศรีอารีย์

ภาพที่เชิงเขาเป็นโขดหินรูปช้าง 2 ช้าง⁶³

ในเรื่องนี้ผู้เขียนมีความเห็นว่ารูปช้างและตำแหน่งในภาพนั้นคล้ายกับ
ประติมากรรมรูปช้างที่เชิงภูเขาจำลอง วัดราชคฤห์ อย่างมีนัยยะสำคัญ
ทั้งนี้ผู้เขียนยังไม่พบการพรรณนาเรื่องโขดหินรูปช้างนี้ในวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง
รอยพระพุทธรูป สระบุรี ส่วนใหญ่จะพบเรื่องช้างในบทบาทพาหนะสำคัญใน
การเดินทางไปพระบาท สระบุรี

ภาพองค์ประกอบอื่น ๆ

ได้แก่ บันไดนาค ยักษ์คู่ ดาบสและอาศรม⁶⁴ แม้ว่าทั้งหมดจะเป็นองค์ประกอบที่พบทั้งที่พระบาท สระบุรี และวัดราชคฤห์ แต่แบบอย่างคล้ายกับที่วัดราชคฤห์มากกว่า และเมื่อพิจารณาภาพลายทองจะพบว่าการเน้นองค์ประกอบเหล่านี้ บรรยายภาพ และการแต่งกายของผู้คน น่าสนใจว่าสอดคล้องกับการพรรณนาในนิราศพระบาทของสุนทรภู่ กลอนแปดที่แต่งขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2350 เมื่อครั้งที่สุนทรภู่ต้องตามเสด็จพระองค์เจ้าปฐมวงศ์ไปนมัสการรอยพระพุทธบาทในวันมาฆบูชา ดังความว่า⁶⁵

วาราที่ตรงหน้าบันไดนาค	มีรูปรากฏสองอสุรขันธ์
ส่ายแยกโอษฐ์อำสองตามัน	ยื่นอิงพันแยกเขี้ยวอยู่อย่างเป็น
บันไดนาคนาคในบันไดนั้น	ดูผกผันเพียงจะเลื้อยออกโลดเล่น...
ทิศประจิมริมฐานมณฑปนั้น	มีดาบสรูปปั้นอิงพันขาว
นุ่งหนังพยัคฆาขญาวยาว	ครึ่งคราคราวหวดแซมสองแก้มคาง

นอกจากนี้ยังมีการกล่าวถึงเขาโพธิ์ลังกา และถ้าประดิษฐานพระพุทธรูป
ความว่า

อธิษฐานแล้วก็ลาฝ่าพระบาท	เที่ยวประพาสในพนมพนาสันต์
ขึ้นเขาโพธิ์ลังกาศิลาชัน	มีสำคัญรุกขโพธิ์ลังกาเรียง
ศาลาริมมีทั้งระฆังห้อย	เขาตีบอยไปยังค้ำไม้ขาดเสียง
ดงลั่นทมร่มรอบคีรีเรียง	มีกุฎีเคียงอยู่บนเขาเป็นหลั่นกัน
มีชะวากคูหาศิลาหุบ	ในถ้ำมีพุทธรูปนรังสรรค์
แต่คนนมัสการนานอนันต์	บนเขานั้นแจ้งจริงทั้งหญิงชาย ๆ

นิราศพระบาทได้รับความนิยมและแพร่หลายมาอย่างต่อเนื่อง ดังนั้นจึงเป็นไปได้ว่าเมื่อครั้งวัดราชคฤห์จัดเทศกาลพระบาทอย่างใหม่นั้น ผู้สร้างได้นำแรงบันดาลใจจากกลอนบวกกับภาพความทรงจำของตนที่ได้เห็นพระบาทสระบุรี นำมาสร้างสรรค์เป็นองค์ประกอบใหม่ของภูเขาจำลอง วัดราชคฤห์ได้แก่ ยักษ์คู่ ดาบสและอาศรม การเปรียบเทียบทำให้เห็นว่า**บันไดนาค**ที่สระบุรีเป็นนาค 7 เศียร สมัยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ และ 5 เศียร สมัยรัชกาลที่ 1 และรัชกาลที่ 5 ขณะที่วัดราชคฤห์เป็นนาคเศียรเดียวเหมือนกับภาพลายทอง อีกทั้งมีศิลปะลักษณะใกล้เคียงกันมากกว่า

ภาพลายทองนี้ได้แสดงให้เห็นการแปลงองค์ประกอบเดิมของวัดราชคฤห์ให้สอดคล้องกับการบูรณาการ ความหมายของพระบาทใหญ่ ได้แก่

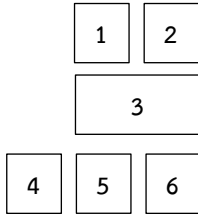
ซ้าย: ภาพจากตู้ลายทอง
เป็นภาพบันไดนาคเศียรเดียว
ขวา: บันไดนาค วัดราชคฤห์

บันไดนาคทางขึ้นมณฑป
พระพุทธบาท สระบุรี เป็น
นาค 5 เศียร
ที่มา: บุญยกร วชิระเชียรชัย

ยอดเล็กประดิษฐานสุคนธ์เจดีย์ ถ้ำและพระศรีอารีย์ข้างใต้ และโขดหินรูปช้าง
ที่สร้างสมัยเจ้าพระยาพระคลัง (หน) และ**ซุ้มประตู**กำแพงแก้วด้านหลังอุโบสถ
ที่อยู่ติดกับลานด้านหน้าภูเขาจำลอง วัดราชคฤห์ ที่สร้างสมัยกรมพระยาเดชา-
ดิศรบูรณะวัด มาเขียนไว้ในภาพลายทอง เพราะในภาพมีซุ้มประตูที่มีตำแหน่ง
ที่ตั้ง และรูปแบบ**อิทธิพลจีนผสมตะวันตก** เหมือนกับที่หน้าภูเขาจำลอง
วัดราชคฤห์

อย่างไรก็ตามเทศกาลพระบาทอย่างใหม่ตามทัศนกรรมพระยาดำรงฯ
ในบทความของวารสารวชิรญาณวิเศษเมื่อปี 2432 นั้น พระองค์ได้กล่าวว่า
งานเทศกาลพระบาทแทนที่วัดต่าง ๆ ยกเว้นวัดอัมรินทรารามและวัดจักรวรรดิ
ได้ยกเลิกไป ทำให้ทราบว่าในปี 2432 วัดราชคฤห์ได้เลิกจัดงานไหว้พระบาท
แทนแล้ว (ก่อนจะจัดขึ้นใหม่ในสมัยหลัง) ดังนั้นตู้ลายทองของวัดนาคกลาง
ธนบุรี ซึ่งเป็นวัดอยู่ไม่ไกลจากวัดราชคฤห์ น่าจะเขียนขึ้นหลังปี 2416 และไม่เกิน
ปี 2432 โดยช่างได้สร้างสรรคจิตกรรมซึ่งบูรณาการภาพความทรงจำเกี่ยวกับ
รอยพระพุทธบาท สระบุรี ซ้อนกับภาพเชิงประจักษ์ของรอยพระพุทธบาท
วัดราชคฤห์ที่คนฝั่งธนบุรีคุ้นเคย จากองค์ประกอบเชิงสัญลักษณ์ต่าง ๆ ที่ถูก
ประกอบสร้างสื่อแทนความหมาย (representation) ถึงรอยพระพุทธบาท
สระบุรี ตามโลกทัศน์ของช่างและสังคมในสมัยนั้นอย่างเป็นรูปธรรม ขณะเดียวกัน
ก็เป็นภาพความทรงจำที่ทำให้จินตนาการบรรยากาศ ผู้คน และรูปลักษณ์ของ
ภูเขาจำลอง วัดราชคฤห์ ได้เป็นอย่างดี

- (1) ภาพซุ้มประตูจาก
ตุลายนทอง
- (2) ซุ้มประตูที่วัดราชคฤห์
- (3) ยักษ์คู่ที่วัดราชคฤห์
- (4) สัจจพันธดาบส
ที่พระพุทธบาท สระบุรี
ที่มา: คู่มือนำเที่ยววัด
พระพุทธบาทสระบุรี
(กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง
แอนด์พับลิชชิ่ง, 2545).
- (5) ภาพสัจจพันธดาบสจาก
ตุลายนทอง
- (6) สัจจพันธดาบสที่
วัดราชคฤห์

- เปรียบเทียบภาพลายทอง
กับภูเขาจำลองวัดราชคฤห์
- (1) ยอดเขาเล็กเทินเจดีย์
มีถ้ำประดิษฐานรูปเคารพ
 - (2) ประติมากรรมรูปช้าง
 - (3) บันไดนาค
 - (4) ยักษ์คู่
 - (5) สัจจพันธดาบสและ
อาศรม
 - (6) ชุ่มประตุ

บทส่งท้าย

จากการวิเคราะห์พัฒนาการของรูปลักษณ์ และคติความเชื่อของภูเขาจำลอง
วัดราชคฤห์ ธนบุรี ดังที่กล่าวมาทั้งหมด สรุปว่าภูเขาจำลองแห่งนี้มีพัฒนาการ
ดังนี้

สมัยที่ 1 พ.ศ. 2334 เจ้าพระยาพระคลัง (หน) สร้างเพื่อประดิษฐาน
พระธาตุเจดีย์เป็นศูนย์กลางบนยอดเขา และเป็นประธานของวัด มุ่งหมายให้
บรรลุนิพพานในอนาคตกาล โดยประทับความหมายอันเป็นมงคล ศักดิ์สิทธิ์
และสุนทรีย์ภาพของภูเขาศิขณภูท่อมกลางอุทยาน ซ้อนกับความหมายของ
สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ที่มีป่าหิมพานต์รายรอบลงไปตามคตินิยมและโลกทัศน์ของ
ชนชั้นนำในสมัยรัชกาลที่ 1

สมัยที่ 2 พ.ศ. 2342 ในรัชกาลเดียวกัน เจ้าพระยาพระคลัง (หน)
ได้สร้างมณฑปประดิษฐานรอยพระพุทธบาทและพระพุทธรูปจำลองเป็น
ประธานใหม่ของวัด ซึ่งอาจสื่อถึงรอยพระพุทธบาทและพระพุทธรูปที่เขาปถวิ

และต่อมาเมื่อครั้นพระพุทธรูปที่เขาสัจจพันธคีรี สระบุรี ได้ทวีความนิยมมากขึ้นในสังคมสยาม จึงค่อย ๆ เกิดการเปลี่ยนรูปและคติสัญลักษณ์ของภูเขาจำลองในสมัยที่ 3

สมัยที่ 3 ในช่วงรัชกาลที่ 4-ประมาณต้นรัชกาลที่ 5 เป็นการบูรณะที่สะท้อนความหมายของ “พระบาทใหญ่” สมมติลงไปใน “พระบาทแทน” วัดราชคฤห์ การปรับเปลี่ยนนั้น ได้แก่ การสร้างเทวรูปเขาคงและศาล บันไดนาค ยักษ์คู่ ดาบสและอาศรม โดยฝีมือช่างท้องถิ่น และแปลงความหมายขององค์ประกอบเดิมสมัยรัชกาลที่ 1 ได้แก่ ยอดเล็กประดิษฐานสุคนธ์เจดีย์ ถ้ำ และพระศรีอารีย์ข้างใต้ โขดหินรูปช้าง ให้สอดคล้องกับคตินิยมใหม่นี้

อย่างไรก็ตามการเปลี่ยนแปลงนี้ไม่ได้สมำเสมอในเส้นทางเวลา เนื่องจากความโรยราของวัดกุสุมาและ การเข้ามามีส่วนร่วมของคนหลากหลายกลุ่มหลายรุ่น ทั้งชาววัดและชาวบ้าน ในปี 2445-2451 หลวงประมวญภูมิประเทศได้รับโปรดเกล้าฯ เป็นมรรคนายกวัดราชคฤห์ ในช่วงสมัยพระครูสาธุธรรมคุณาธร (แฉ่ง) ครองตำแหน่งเจ้าอาวาส มีรายงานและรายการการซ่อมแซมวัดกุสุมาภายในวัด แต่ไม่มีเรื่องการซ่อมแซมภูเขาจำลอง⁶⁶ ต่อมาในปี 2475 หลังพระครูสุนศีลขันธุ์ (เมือง) เจ้าอาวาสรูปถัดมาธรรมาภาพ วัดว่างเจ้าอาวาสถึงปี 2494 ช่วงเวลานี้คณะสงฆ์ตำบลบางยี่เรือเป็นคณะรักษาการวัด⁶⁷ ในช่วงทศวรรษที่ 2520 เป็นต้นมา ประยูร อุลุชาฎะ ได้สำรวจศิลปกรรมในบางกอกพบว่าภูเขาจำลองเสื่อมโหรีม โดนนุขทำลาย มีการสร้างฮวงซุ้ยบรรจุกระดูกและสร้างเจดีย์รายที่ขาดสูญหรือภาพตามไหล่เขาโดยทั่วไป⁶⁸ สันนิษฐานว่าองค์ประกอบจำนวนหนึ่งที่สร้างขึ้นโดยช่างชาวบ้านเกิดขึ้นภายหลังช่วงทศวรรษที่ 2480 เป็นต้นมา ได้แก่ รูปเคารพพระแม่ธรณีบีบมวยผม รูปเคารพพระเวสสันดรประทับในอาศรมมีซุชกเข้าเฝ้า (ปัจจุบันมีป้ายบอกว่าพระเวสสันดรคือปู่เทพพันใจ) ประติมากรรมจระเข้ เจดีย์ราย ฮวงซุ้ย ฯลฯ⁶⁹

ในเรื่องงานเทศกาลพระบาทแทน วัดราชคฤห์ แม้จะเลิกไปก่อนปี 2433 ครั้งหนึ่ง แต่ในบันทึกความทรงจำของหลวงเมืองทำให้ทราบอย่างชัดว่าในช่วงทศวรรษที่ 2480 เป็นต้นมา งานปิดทองพระบาทวัดราชคฤห์ก็กลับมาได้รับความนิยมอีกครั้ง ชาวฝั่งธนบุรีและชุมชนใกล้เคียงต่างเดินทางมาร่วมสักการะรอยพระพุทธรูปและพระพุทธรูปจำลอง และเที่ยวงานวัดกันอย่างคับคั่ง โดยมีชาวบ้านและชาววัดที่แต่เดิมเป็นมอญแล้วได้ผสมผสานรวมเป็นคนไทย รวมทั้งคนไทยเชื้อสายจีนย่านตลาดพลู ต่างเป็นผู้มีส่วนร่วมในการสร้างวัฒนธรรมและดูแลวัดราชคฤห์ ดังที่ได้สร้างศาลเจ้าประดิษฐานเทวรูป

เขาดก หรือเรียกกันในปัจจุบันว่า ศาลเจ้าพ่อเขาดก ทำให้เทพารักษ์ไทยได้ถูก
ผนวกเป็นเทพเจ้าของจีน ดังนั้นในปัจจุบัน ช่วงเดือนกุมภาพันธ์หรือมีนาคม
ของทุกปี วัดราชคฤห์จะมีงานประจำปีไหว้พระบาทบนภูเขาจำลอง เป็นงานใหญ่
ของชุมชนย่านบางยี่เรือและตลาดพลูที่ยังได้รับความนิยมอย่างมาก มีร้านค้า
ของใช้ ของกิน นันทนาการ ดนตรี มโหรีสพ เครื่องเล่น การแสดงเชิดสิงห์โต
ของคณะสิงห์โตหินลูกเจ้าพ่อเขาดก ส่วนสำคัญที่ทำให้เทศกาลนี้หวนกลับมา
และคงอยู่ได้เสมอก็คือรอยพระพุทธรบาท รอยพระพุทธรณาย และภูเขาจำลอง
ที่เป็นจุดหมายตาและมีลักษณะพิเศษ ซึ่งบทความนี้ได้พยายามนำเสนอ
ความหมายของภูเขาจำลองแห่งนี้ว่าเป็นหลักฐานของการสร้างภูเขาจำลอง
ที่ไม่เพียงข้อคิดของเขาคิษณภูฏและสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ หากแต่ยังมีการ
เปลี่ยนแปลงไปสู่ศตรอยพระพุทธรบาท สระบุรี อย่างเป็นทางการภายใต้
พัฒนาการทางความเชื่อของชาวสยาม โดยหวังว่าการศึกษานี้จะเป็นส่วนหนึ่ง
ในการพัฒนาองค์ความรู้และย้าให้เกิดความสนใจภูเขาจำลองแห่งนี้มากขึ้น
ในฐานะสถาปัตยกรรมสำคัญที่มีวิวัฒนาการคู่กับชุมชนย่านบางยี่เรือและ
ตลาดพลูมาอย่างยาวนาน

เชิงอรรถ

- ¹ หลวงเมือง, **ตลาดพลู** (กรุงเทพฯ: มติชน, 2552), 48.
- ² ก. การอธิบายประวัติ และกายภาพโดยทั่วไป เช่น กรมโยธาเทศบาล, **สารโยธาเทศบาล** (พระนคร: ห.จ.ก.ศิวพร, 2508); **ปกิณกะเรื่องดี ๆ ธนบุรีนำรัฐ** (กรุงเทพฯ: วัดราชคฤห์, 2557); ประยูร อุรุชาฎะ, **ศิลปกรรมในบางกอก** (พระนคร: เกษมบรรณกิจ, 2514) ฯลฯ ข. การสมมติฐานคติความเชื่อ เช่น **ปกิณกะเรื่องดี ๆ ธนบุรีนำรัฐ** (กรุงเทพฯ: วัดราชคฤห์, 2557) ที่กล่าวถึง ภูเขาจำลองว่าหมายถึงเขาคิซมณูญ และรอยพระพุทธรูปจำลอง หมายถึงรอยพระพุทธรูปที่เขาสัจจพันธ์ แต่ไม่มีการอธิบายวิเคราะห์เชื่อมโยงว่าทั้ง 2 ความหมายเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันอย่างไร รวมถึงไม่มีการอธิบายองค์ประกอบต่าง ๆ ที่ช่วยบ่งชี้ความหมายของคติความเชื่อโดยละเอียด ครอบคลุม; สมโชค สิ้นบุญกุล, **สถาปัตยกรรมสำหรับประดิษฐานรอยพระพุทธรูปจำลอง** (กรุงเทพฯ: คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2548), 63–83. เนื้อหาในบทที่ 4 ผู้เขียนได้วิเคราะห์คติของสถาปัตยกรรมสำหรับประดิษฐานรอยพระพุทธรูปจำลองว่าต้องพิจารณาจากองค์ประกอบในผังบริเวณ สำหรับที่วัดราชคฤห์ สื่อถึงรอยพระพุทธรูป เขาสัจจพันธ์ เพราะมีองค์ประกอบบ่งชี้หลายสิ่ง อย่างไรก็ตามการศึกษานี้เป็นการศึกษาภาพรวมของสถาปัตยกรรมหลายแห่ง ในกรณีวัดราชคฤห์ยังไม่ได้วิเคราะห์พัฒนาการโดยละเอียด; สิริเดช วัชรานันต์, “การศึกษาการออกแบบสถาปัตยกรรมวิหารพระนอนสมัยต้นรัตนโกสินทร์ถึงสมัยรัชกาลที่ 5” (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2557), 132-136. เนื้อหาในบทที่ 7 มีการกล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างพระวิหารน้อยประดิษฐานพระนอนปางพระถวายพระเพลิงกับภูเขาจำลองว่า เจ้าพระยาพระคลัง (หน) สมมติตนเป็นโชติกะเศรษฐี ภูเขาจำลอง หมายถึง เขาคิซมณูญ วัดราชคฤห์ เป็นเมือง 1 ใน 8 เมืองที่ได้รับการพระบรมธาตุ ภูเขาจึงประดิษฐานพระบรมธาตุให้เป็นศูนย์กลางใหม่ของวัด ในตำแหน่งคันธกุฎีของพระพุทธเจ้าบนยอดเขาคิซมณูญ สิ่งก่อสร้างทั้งสองจึงน่าจะสร้างด้วยคติที่สัมพันธ์กัน ต่อมาสมเด็จพระยาเดชาติศร์ได้สร้างรอยพระ

พุทธรูปจำลองแทนที่มหาสุคนธ์เจดีย์ (อาจหมายถึงรอยพระพุทธรูปบนยอดเขาสุมณูญ) ในช่วงสมัยรัชกาลที่ 2 ซึ่งสอดคล้องกับความสัมพันธ์ทางพุทธศาสนาระหว่างไทยกับลังกาในสมัยต้นรัตนโกสินทร์กลับมาสืบเนื่องอีกครั้ง

จากการทบทวนการศึกษาเรื่องคติทั้งหมดจะเห็นได้ว่ายังไม่มีการศึกษาเรื่องใดศึกษารณภูมิเขาจำลอง วัดราชคฤห์เชิงลึกเลย ดังนั้นการอธิบายภูเขาจึงเป็นสมมติฐานที่ยังขาดหลักฐานสนับสนุนการวิเคราะห์ตรวจสอบ ซึ่งบทความนี้ได้พิสูจน์ในเชิงลึกที่มีผลการวิเคราะห์และสรุปที่แตกต่าง มีข้อมูลหลักฐานหนักแน่นและยังเป็นการศึกษาภูเขาจำลองโดยตรงอีกด้วย.

³ ยิ้ม ปิณฑายกูร, **ประชุมหมายรับสั่งภาคที่ 1 สมัยกรุงธนบุรี ภาคผนวกที่ 2 ดำเนินเมืองธนบุรี** (กรุงเทพฯ: คณะกรรมการพิจารณาและจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ สำนักนายกรัฐมนตรี, 2523), 60-61.

⁴ **ปกิณกะเรื่องดี ๆ ธนบุรีนำรัฐ**, 60-61.

⁵ สุจิตต์ วงศ์เทศ, **แม่น้ำลำคลองสายประวัติศาสตร์** (กรุงเทพฯ: มติชน, 2539), 15-23.

⁶ เช่น คำว่า “ยี่เรือ” หมายถึง เรือสำเภา 2 ลำของพระญาติในสมเด็จพระเจ้าตากสินที่ล่องมาจากเมืองจีนและจอด ณ บริเวณย่านนี้ หรือคำว่า “เรือ” ที่สะท้อนว่าเป็นสถานที่ที่มีเรือมาจอดหนาแน่น ดังข้อความที่ปรากฏในโคลงนิราศทวายโดยพระพิพิธสาส์ที่แต่งขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ที่กล่าวว่า “มาถึงอ่าวสโรว์วันทา บางยี่เรือเรือรา อยู่ยั้ง เรือรอดหยุดคอยหา” ก็เพราะว่าบริเวณนี้เป็นคั้งน้ำของคลองบางกอกใหญ่ที่เชื่อมกับคลองด่าน (มหาชัย) ทางด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้และเครือข่ายคลองทางทิศตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาทั้งหมด.

⁷ กรมโยธาเทศบาล, **สารโยธาเทศบาล**, 3.

⁸ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1**, พิมพ์ครั้งที่ 6, ชำระโดย สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี (กรุงเทพฯ: กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร 2531), 174.

⁹ **พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม): จดหมายรายวันทัพ, อภินิหารบรรพบุรุษและเอกสารอื่น** (นนทบุรี: ศรีปัญญา, 2551), 54.

¹⁰ เป็นป่าพอคอร ดังความว่า เสือเข้ากินเขมรซึ่งเผ่าสวน หลังวัดบางยี่เรือ จึงมีพระราชดำรัสให้พระเจ้าลูกเธอ กรมขุนอินทรพิทักษ์, แลเจ้าพระยาจักรี, พระยายมราช, กับข้าหลวงทั้งปวงออกไปล้อมจับเสือ. ดู **ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 65: พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)** (พระนคร: โรงพิมพ์เดลิแมร์, 2480), 82.

¹¹ ดังที่สมเด็จพระเจ้าตากสินเสด็จไปเจริญพระกรรมฐาน ณ วัดบางยี่เรือใต้ (วัดอินทาราม). ดู เรื่องเดียวกัน, 81.

¹² **ปกิณกะเรื่องดี ๆ ธนบุรีน่ารู้** (กรุงเทพฯ: วัดราชคฤห์, 2557), 53.

¹³ เช่น ประยูร อุลฺลาฎะ (น. ณ ปากน้ำ) ให้ความเห็นว่า พระวิหารมีเสามุขหน้า-หลังแปดเหลี่ยมบัวกลุ่มแบบอยุธยาฐานปั้นปูนรูปแปดสิ่งทั้ง ๆ ต่อกัน เป็นฝีมือช่างสมัยอยุธยาตอนกลาง. ดู ประยูร อุลฺลาฎะ, **ศิลปกรรมในบางกอก** (พระนคร: เกษมบรรณกิจ, 2514), 162-163.

¹⁴ ในสมัยรัชกาลที่ 1 ได้สืบทอดรูปแบบการปกครองจากสมัยอยุธยา นั่น ตำแหน่ง โฆษาธิปัตติ เสนาบดีกรมคลังหรือกรมท่า มีฐานะเทียบเคียงกับสมุหนายกและสมุหกลาโหม เนื่องจากมีอำนาจปกครองหัวเมืองเช่นเดียวกับตำแหน่ง อัครเสนาบดีทั้งสอง แม้ว่าในสมัยรัชกาลที่ 1 จะได้โอนหัวเมืองคิงกรมพระกลาโหมและกรมมหาดไทยบางส่วน แต่ยังคงมีอำนาจปกครองหัวเมืองบนปากอ่าวไทยใกล้กรุงเทพฯ. ดู สุภัทรา กมลาภรณ์, “อำนาจหน้าที่และบทบาทของโฆษาธิปัตติในสมัยรัตนโกสินทร์” (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529), 17-22.

¹⁵ เรื่องเดียวกัน, 23-32.

¹⁶ เรื่องเดียวกัน, 108-111.

¹⁷ ม.ร.ว.เน่งน้อย ศักดิ์ศรี, **องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์** (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534), 85, 96.

¹⁸ สมเด็จพระวันรัตน์ (วัดพระเชตุพน) ในรัชกาลที่ 1, **สังคีตยวงค์ พงศาวดาร เรื่องสังคายนาพระธรรมวินัย**, แปลโดย พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษมณ์) (พระนคร: โรงพิมพ์ไท, 2466), 449-450.

¹⁹ เจ้าพระยาพระคลัง (หน), **ลิลิตพยุหยาตราเพชรพวงลิลิตศรีวิชัยชาดก กลอนจารึกเรื่องสร้างภูเขาวัดราชคฤห์** (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2507), 93-94.

²⁰ **พระสูตรและอรรถกถา เล่มที่ 1 ภาคที่ 2 ตอนที่ 4** (กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2525), ข.ธ.อ., 515-552.

²¹ กรมศิลปากร, **กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์, วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 (ไตรภูมิโลกวินิจลยกถา)** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2535), 374.

²² เรื่องเดียวกัน, 269-449.

²³ ในไตรภูมิโลกวินิจลยกถา ส่วนวันที่ 1 พ.ศ. 2326 โสฬสมหานครถูกกล่าวถึงเฉพาะนาม ส่วนวันที่ 2 พ.ศ. 2345 จึงมีการขยายความพรรณนาเมืองต่าง ๆ ซึ่งสอดคล้องกับความในพระอรรถกถา คัมภีร์โบราณที่แพร่หลายมาก่อนแล้ว. ดูการเปรียบเทียบไตรภูมิโลกวินิจลยกถา ส่วนวันที่ 1 และ ส่วนวันที่ 2 ได้ใน นิยยะดา เหล่าสุนทร, **ไตรภูมิโลกวินิจลยกถา ส่วนวันที่ 1** (กรุงเทพฯ: ลายคำ, 2555), 24-45.

²⁴ **พระสูตรและอรรถกถา เล่มที่ 1 ภาคที่ 2 ตอนที่ 4**, 73-75.

²⁵ กรมศิลปากร, **กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์, วรรณกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ เล่ม 2 (ไตรภูมิโลกวินิจลยกถา)**, 371.

²⁶ ลีริเดช วังกรานต์, “การศึกษาการออกแบบสถาปัตยกรรมวิหารพระนอนสมัยรัตนโกสินทร์ถึงสมัยรัชกาลที่ 5” (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2557), 132 - 136.

²⁷ สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์, **ประยูรวงศานุสรณ์: โครงการบูรณปฏิสังขรณ์เขามอ วัดประยูรวงศาวาส** (กรุงเทพฯ: สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์, 2556), 75.

²⁸ **ประชุมคำให้การกรุงศรีอยุธยา รวม 3 เรื่อง: คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงวัดประดู่ทรงธรรม คำให้การขุนหลวงหาวัด** (กรุงเทพฯ: แสงดาว, 2553), 207-208.

²⁹ สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์, **ประยูรวงศาอนุสรณ์: โครงการบูรณปฏิสังขรณ์เขมอวัดประยูรวงศาवास** (กรุงเทพฯ: สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์, 2556), 75.

³⁰ ไชแสง สุขวัฒน์, **สวนไทย** (กรุงเทพฯ: อี เอส พีพริ้นต์, 2538), 61-65.

³¹ สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์, **ประยูรวงศาอนุสรณ์: โครงการบูรณปฏิสังขรณ์เขมอวัดประยูรวงศาवास**, 75.

³² เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2**, ชำระโดย สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (พระนคร: โรงพิมพ์ไทย, 2459), เรื่องที่ 56, เข้าถึงเมื่อ 15 พฤษภาคม 2563, เข้าถึงได้จาก <http://vajirayana.org/พระราชพงศาวดาร-กรุงรัตนโกสินทร์-รัชกาลที่-๒/๕๖-เรื่องสร้างสวนขวา>

³³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, **พระราชนิพนธ์พระราชพิธี 12 เดือน การพระราชกุศลก่อนพระทวายและตีข้าวบิณฑ์**, เข้าถึงเมื่อ 15 พฤษภาคม 2563, เข้าถึงได้จาก <https://vajirayana.org/พระราชพิธีสิบสองเดือน/พระราชพิธีเดือนห้า/การพระราชกุศลก่อนพระทวายและตีข้าวบิณฑ์>

³⁴ ไชแสง สุขวัฒน์, **สวนไทย**, 164-165.

³⁵ สำนักงานทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์, **ประยูรวงศาอนุสรณ์: โครงการบูรณปฏิสังขรณ์เขมอวัดประยูรวงศาवास**, 76-78.

³⁶ เจ้าพระยาพระคลัง (หน), **ลิลิตพยุหยาตราเพชรพวงลิลิตศรีวิชัยขาดก กลอนจารึกเรื่องสร้างภูเขาวัดราชคฤห์** (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2507), 90-91.

³⁷ เรื่องเดียวกัน, 91.

³⁸ เรื่องเดียวกัน, 88.

³⁹ เรื่องเดียวกัน, 94

⁴⁰ ภูเขาห้าลูก ได้แก่ ปันทวะ คิชฌกูฏ เวภาระ อสิคิลิ และเวปุลละ.

⁴¹ ชาตรี ประทีปนทการ, “คติสัญลักษณ์ในงานออกแบบวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม,” ใน **สถาปัตยกรรมวัดโพธิ์** (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2555), 266-288.

⁴² การให้ความสำคัญเรื่องคติพระอินทร์ของชนชั้นนำในสมัยรัชกาลที่ 1 นั้นแสดงออกในงานวรรณกรรม ศิลปะ สถาปัตยกรรม เจ้าพระยาพระคลัง (หน) เองก็อยู่ได้กระแสนิยมนั้น ดังที่ท่านได้แต่งกลอนแปดเรื่องสมบัติอมรินทร์คำกลอนที่มีการพรรณนาถึงสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ส่วนหนึ่งกล่าวถึงอุทยานและเจดีย์จุฬามณีที่มีจินตภาพเช่นเดียวกับอุทยานในร้อยกรองของวัดราชคฤห์ทั้งสองเรื่อง.

⁴³ เจ้าพระยาพระคลัง (หน), **ลิลิตพยุหยาตราเพชรพวงลิลิตศรีวิชัยขาดก กลอนจารึกเรื่องสร้างภูเขาวัดราชคฤห์**, 90.

⁴⁴ อาจมีลักษณะคล้ายกับโคมและนาโคมในจิตรกรรมฝาผนังที่อุโบสถ วัดสุวรรณาราม ธนบุรี คือมีลักษณะเป็นฉัตรที่มีก้านฉัตรเป็นนาโคคาบโคม แต่ที่วัดราชคฤห์ ฉัตรจะอยู่บนยอดเจดีย์และที่ก้านฉัตรเป็นมังกคาบโคม ดูภาพหน้า 221.

⁴⁵ หลวงเมือง, **ตลาดพลู** (กรุงเทพฯ: มติชน, 2552), 34.

⁴⁶ เจ้าพระยาพระคลัง (หน), **ลิลิตพยุหยาตราเพชรพวงลิลิตศรีวิชัยขาดก กลอนจารึกเรื่องสร้างภูเขาวัดราชคฤห์**, 91.

⁴⁷ เรื่องเดียวกัน, 87.

⁴⁸ พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากรสันนิษฐานว่า วัดตามคำอธิบายของครอว์ฟอร์ดนี่คือวัดราชคฤห์. ดู กรมศิลปากร, **ตำนานวัดราชโอรสาราม** (พระนคร: กรมศิลปากร, 2504), 34.

⁴⁹ John Crawford, **Journal of an embassy to the courts of Siam and Cochin China** (London: Oxford University Press, c1967), 132-133.

⁵⁰ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3** (กรุงเทพฯ: ไทยควอลิตี้บุ๊คส์ (2006), 2560), 344-345.

⁵¹ ครอว์เฟิร์ดคงจะบันทึกตามคำบอกเล่าของผู้นำทางของรัฐบาลสยาม ซึ่งเป็นชาวต่างชาติที่อาศัยในสยามมาหลายปี ครอว์เฟิร์ดบันทึกว่า “Mohammedans” หมายถึงเป็นชนที่นับถือศาสนามุฮัมมัด (ศาสนาอิสลาม) ดู John Crawford, *Journal of an embassy to the courts of Siam and Cochin China* (London: Oxford University Press, c1967), 126-133.

⁵² อองรี มูโอด, **บันทึกการเดินทางของอองรี มูโอด ในราชอาณาจักรสยาม กัมพูชา ลาว และอินโดจีน ตอนกลางส่วนอื่น ๆ**, พิมพ์ครั้งที่ 2, แปลโดย กรรณิกา จรรย์แสง (กรุงเทพฯ: มติชน, 2558), 99-103.

⁵³ วิยะดา ทองมิตร, **สารานุกรมเมืองโบราณ: มณฑลพระพุทธรูป สระเบบุรี** (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2540), 91-92.

⁵⁴ เสนอ นิลเดช, “ตำนานพระพุทธรูป,” **หน้าจั่ว ว่าด้วยประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมและสถาปัตยกรรมไทย**, ฉบับที่ 5 (2550): 188-195.

⁵⁵ วิยะดา ทองมิตร, **สารานุกรมเมืองโบราณ: มณฑลพระพุทธรูป สระเบบุรี**, 91-94.

⁵⁶ เรื่องเดียวกัน, 100-105.

⁵⁷ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชชกาลที่ 4** (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2477). พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ คุณหญิงธรรมสารเนติ (อบ บุนนาค) 17 กุมภาพันธ์ 2477), เรื่องที่ 90, เข้าถึงเมื่อ 15 พฤษภาคม 2563, เข้าถึงได้จาก <https://vajirayana.org/พระราชพงศาวดาร-กรุงรัตนโกสินทร์-รัชชกาลที่-๔/๙๐-เสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธรูปสระเบบุรี>

⁵⁸ ส่วนเทวรูปเขาคดสมัยหลัง นิยมสร้างเป็นเจ้าพ่อเขาคด ลักษณะแบบเทพเจ้าของจีน เนื่องจากชาวไทยเชื้อสายจีนเป็นผู้สร้าง. ดู Surasit Amornwanitsak, “เจ้าพ่อเขาคด: เทพารักษ์ไทยที่กลายเป็นเทพเจ้าจีน,” *Thai Journal of East Asian Studies* 20, 2 (2016): 1-21.

⁵⁹ คณะอนุกรรมการแต่งกายไทย สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ, **การแต่งกายไทย: วิวัฒนาการจากอดีตสู่ปัจจุบัน** (กรุงเทพฯ: สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ, 2543), 297.

⁶⁰ รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, “เจดีย์สถานกลุ่มโสฬสมหาสถานของศรีลังกาในสมุดภาพไตรภูมิไทยสมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์ตอนต้น,” ใน **ความคิด ความหมาย ความเชื่อของการจาริกแสวงบุญยังสถานที่ศักดิ์สิทธิ์** (กรุงเทพฯ: คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2556), 225-227.

⁶¹ ตูลายทอง คือ ตูไทยโบราณ ส่วนใหญ่ใช้เก็บคัมภีร์พุทธศาสนา ทำจากไม้ตกแต่งด้วยลายรดน้ำ.

⁶² ก่องแก้ว วีระประจักษ์ และนิยะดา ทาสุนทร, **เรียบเรียง, ตูลายทอง ภาค 2 ตูลายทอง สมัยรัตนโกสินทร์ ตอนที่ 1 ตัวเลขที่ กท.1-กท.95**, แปลคำบรรยายโดย ดวงมาลัย เมฆสวัสดิ์ (กรุงเทพฯ: สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ, 2529), 172-175.

⁶³ การสร้างหรือภูเขาจำลองนั้น บางครั้งก่อให้เกิดค้ำสัตว์ต่าง ๆ เช่น ช้าง ลิง สิงโต. ดู ไชแสง ศุขวัฒน์, **สวนไทย** (กรุงเทพฯ: อี เอส พี พรินต์, 2538), 43.

⁶⁴ นอกจากนั้นยังมีองค์ประกอบอื่น ๆ นอกเหนือจากที่กล่าวนี้ ที่อาจอยู่ช่วงสมัยเดียวกันหรืออาจจะสร้างก่อน-หลังจากสมัยดังกล่าวเล็กน้อย เช่น เสาประทับ หอระฆัง อย่างไรก็ตามไม่มีหลักฐานที่ยืนยันแน่ชัด.

⁶⁵ กรมศิลปากร, **ประชุมวรรณคดีเรื่องพระพุทธรูป** (กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, 2556), 182-187.

⁶⁶ “พระราชทานสัญญาบัตรม้านายก หลวงประมวญภูมิเทศเป็นม้านายกวัดราชคฤห์, ขุนวิจารณ์ภักทิจเป็นม้านายกวัดราชสิทธาราม,” **ราชกิจจานุเบกษา** เล่ม 19, ตอนที่ 52 (15 มีนาคม 2445): 1015; “แจ้งความกระทรวงกรมการ แผนกรมสังฆการี เรื่องหลวงประมวญภูมิเทศ มรรคนายกวัดจัดการบำรุงวัดราชคฤห์,” **ราชกิจจานุเบกษา** เล่ม 21, ตอนที่ 19 (7 สิงหาคม 2447): 292-294; “แจ้งความกระทรวงกรมการ แผนกรมสังฆการี เรื่องหลวงประมวญภูมิเทศ มรรคนายกวัดราชคฤห์ ยื่นรายงานการบำรุงวัด จำนวน ศก 124,” **ราชกิจจานุเบกษา** เล่ม 23, ตอนที่ 19 (5 สิงหาคม 2449): 471-477;

“แจ้งความกระทรวงธรรมการ แผนกสังฆการี เรื่อง หลวงประมวณภูมิเทศมรรคนายกวัดราชคฤห์ จัดการบำรุงวัดจำนวน ศก 125,” *ราชกิจจานุเบกษา* เล่ม 24, ตอนที่ 8 (26 พฤษภาคม 2450): 176; “แจ้งความกระทรวงธรรมการ แผนกสังฆการี เรื่องหลวงประมวณภูมิเทศลาออกจากหน้าที่มีคณายกวัดราชคฤห์,” *ราชกิจจานุเบกษา* เล่ม 25, ตอนที่ 10 (7 มิถุนายน 2451): 298.

⁶⁷ ปกิณกะเรื่องดี ๆ ธนบุรีน้ำรั้ว (กรุงเทพฯ: วัดราชคฤห์, 2557), 41-42.

⁶⁸ ประยูร อุคชาภูษะ, *ศิลปกรรมในบางกอก* (พระนคร: เกษมบรรณกิจ, 2514), 163.

⁶⁹ การสร้างองค์ประกอบต่าง ๆ ตามยถากรรม และความทรุดโทรมของภูเขาจำลองที่สืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบันนี้ ถือได้ว่าเป็นสมัยที่ 4 ของภูเขาจำลอง วัดราชคฤห์.

Bibliography

“*chǎēngkhwām krasūāng thammakān phanǎēk sangkhakārī rūāng lūāng pramuān phūm thēt la’ōk chāk nāthī makkhanāyok wat rāṭchakhrūh* [Announcement of Sangkhakari Department, as a department serves the priests, Ministry of Education, Luang Pramuan Phumithet resigned from the position of a deacon of Wat Ratchakhrue.]” *Royal Thai Government Gazette*. Vol.25. Part 10 (7 June 1908): 298.

“*chǎēngkhwām krasūāng thammakān phanǎēk krom sangkhakārī rūāng lūāng pramuān phūm thēt makkhanāyok wat chātkañ bamrung wat rāṭchakhrūh* [Announcement of Sangkhakari Department, as a department serves the priests, Ministry of Education, Luang Pramuan Phumithet maintained Wat Ratchakhrue].” *Royal Thai*

Government Gazette. Vol.21.

Part 19 (7 august 1904): 292–294.

“*chǎēngkhwām krasūāng thammakān phanǎēk krom sangkhakārī rūāng lūāng pramuān phūm thēt makkhanāyok wat rāṭchakhrūh yūn rāingān kān bamrung wat chāmnuān sok* 124 [Announcement of Sangkhakari Department, as a department serves the priests, the Ministry of Education, Luang Pramuan Phumithet submits the maintenance report of Wat Ratchakhrue, 1905].” *Royal Thai Government Gazette*. Vol.23. Part 19 (5 august 1906): 471–477.

“*chǎēngkhwām krasūāng thammakān phanǎēk krom sangkhakārī rūāng lūāng pramuān phūm thēt makkhanāyok wat rāṭchakhrūh yūn rāingān kān bamrung wat chāmnuān sok* 125 [Announcement of Sangkhakari Department, as a department serves the priests, the Ministry of Education, Luang Pramuan Phumithet, as a deacon of Wat Ratchakhrue, maintained Wat Ratchakhrue, 1906].” *Royal Thai Government Gazette*. Vol.24. Part 8 (26 May 1907): 176.

Chaophraya Thiphakonwong. *phrarāṭchaphong-sāwadān krung Rattanakosin ratchakān thī 1* [Chronicle of krung Rattanakosin Rama I], 6th edition. Edited by H.R.H. Damrongrachanuphap (Bangkok: Fine Arts Department, Office of Literature and History, 1988.

- Chatri Prakitnonthakan. “khati sanyalak nai ngān ‘ōk bæp wat phrachētphonwimon mangkhalārām [Ways of symbols in architectural design of Wat Pho Chetuphon Wimon Mangkhalaram].” In **sathāpat wat phō [Architecture of Wat Pho]**, 266-288. Bangkok: Amarin Printing and Publishing, 2013.
- Chulalongkorn, King. **phrarātchaniphon phrarāt phithī sipsōng dūan kān phrarāt kuson kō phrasāi læ tī khāobin [The royal ceremonies of twelve months. The royal charity offering sand chedis and the rice]**. Accessed May 15, 2020. Available from <https://vajirayana.org/พระราชพิธีสิบสองเดือน/พระราชพิธีเดือนห้า/การพระราชกุศลก่อพระทรายและตีข้าวบิณฑ>
- Crawford, John. **Journal of an embassy to the courts of Siam and Cochin China**. London: Oxford University Press, c1967.
- Crown Property Bureau. **prayun wongsā nu sōn: khronṅkān būnpatisangkhōn khaomō wat prayun wongsā wās [Record of Wat Prayoon: Restoration of the miniature mountain at Wat Prayoon Wongsawat]**. Bangkok: Crown Property Bureau, 2013.
- Department of Public Works and Municipality. **sān yōthā thēsabān [Journal of Department of Public Works and Municipality]**. Bangkok: Sivapohn Part., Ltd., 1965.
- Fine Arts Department. **prachum wannakhadī rūang phrabāt [Collection literatures of Buddha footprint]**. Bangkok: Office of Literature and History, Fine Arts Department, 2013.
- Fine Arts Department. **tamnān wat rātcha ‘ōnsārām [Chronicles of Wat Ratcha-orasaram]**. Bangkok: Fine Arts Department, 1961.
- Fine Arts Department, Office of Literature and History. **wannakam samai Rattanakōsin lem 2 (traiphūm lōk winitchayakathā) [Literature in the Rattanakosin period, vol.2 (On Buddhist cosmology and transmigration within the three worlds of Theravada Buddhism)]**. Bangkok: Fine Arts Department, 1992.
- Kaisaeng Sukawattana. **sūan Thai [Thai Garden]**. Bangkok: E S P Print Co.Ltd., 1995.
- Kongkao Wiraprachuk and Niyada Thasukhon. **tū laī thōng phāk 2 tū laī thōng samai Rattanakōsin tōn thī 1 tū lēk thī kō thō 1-kō thō 95 [Thai lacquer and gilt bookcases of Bangkok period, part II, chapter I, No. 1-95]**. Translated by Duangman Mek Sawat. Bangkok: National Identity Office, 1986.
- Luang Muang. **talāt phlū [Talat Phlu community in Bangkok]**. Bangkok: Matichon, 2009.
- Mouhot, Henri. **Voyage dans les Royaumes de Siam, de Cambodge, de Laos et autres parties centrales de l’Indochine**. 2nd ed. Translated by Kanika Chansang. Bangkok: matichon, 2015.
- Nangnoi Saksri, M.R. **‘ongprakōp thāng kāiyaphāp krung Rattanakōsin [Physical elements of Ratanakosin]**. Bangkok: Chulalongkorn University, 1991.

- Niyada Lausunthorn. **traiphūm lōk winitchaya kathā samnūan thī 1** (On Buddhist cosmology and transmigration within the three worlds of Theravada Buddhism, first Version)]. Bangkok: Laikham, 2012.
- pakinnaka rūang dī dī Thonburi nā rū** [Miscellaneous Thonburi]. Bangkok: Wat Ratchakhrue, 2014.
- Phra Khlang (Hon), Chao Phraya. **lilit phayuha yātrā phet phūang lilit sī Wichai chādok klōn chārūk rūang sāng phūkhaō Watrāṭchakhrūh** [Literary works of Chao Phraya Phra Khlang (Hon)]. Bangkok: Phrachan Printing House, 1964.
- phrarāṭchaphongsāwadān krung Thonburi chabap phan ḥanthanumat (ḥōēm): ḥhotmāi rāi wan thap, ‘aphinihān banphaburut læ ‘ēkkasān ‘ūr** [The royal chronicle of Thonburi version Panchanathanumas (Chem), diary of army, miracle of ancestor etc.]. Nonthaburi: Sripanya, 2008.
- “**phrarāṭchathān sanyaḃat makkhanāyok lūang pramuān phūm theṭ pen makkhanāyok wat rāṭchakhrūh, khun wichārana phantha kit pen makkhanāyok wat rāṭ Sitthā rām** [Royal letter of appointment, Appointment of Luang Pramuan Phumithet as a deacon of Wat Ratchakhrue and Khun Wicharnaphan thakit as a deacon of Wat Ratchasit Tharam].” **Royal Thai Government Gazette**. Vol.19. Part 52 (15 march 1902): 1015.
- phra sūt læ ‘atthakathā lem thī 1 phāk thī 2 tōn thī 4** [Buddhist Sutras and commentaries, book I, part II, chapter II]. Bangkok: Mahamakut Buddhist College, 1982.
- prachum kham haikān krung siyutthaya rūam 3 rūang: kham haikān chāo krung kao kham haikān khunlūang wat pradū song tham kham haikān khun lūang hāwat** [The three testimonies of Ayutthaya: Testimony of the inhabitants of the old capital, testimony of the king from Wat Pradu Songtham and testimony of the king who entered a wat]. Bangkok: Saengdao, 2010.
- prachum phongsāwadān Phāk thī 65: Phrarāṭchaphongsāwadān Krung Thonburi: chabap Phan Ḥanthanumat (Ḥōēm)** [The chronicle, chapter 63: The royal chronicle of Thonburi version Panchanathanumas (Chem)]. Bangkok: dailymail printing house, 1937.
- Prayoon Uroochadha. **sinlapakam nai bāng kōk** [Fine arts in Bangkok]. Bangkok: Kasembannakij, 1971.
- Rungrote Thamrungruang. “**Ḥēdiyasathān klum Sorot mahā sathān khōng sī Langkā nai samut phāp traiphūm Thai samai ‘Ayutthaya thungrattanakoṣin tōn ton** [Sixteen great Lanka pagodas in Ayuthaya and early Bangkok’s Buddhist cosmology illustration].” In **Khwāmkhit khwām māi khwām chūa khōng kān ḥhārik yong sathānthī saksit** [Thought, meaning

- and believe of holy sites pilgrimage]. Bangkok: Faculty of Archaeology, Silpakorn University, 2013.
- Saner Nildech. “tamnān phra chaī [Chronicles of shadow of the Buddha].” **NAJUA: History of Architecture and Thai Architecture**, no. 5 (2017): 188-195.
- Siridate Wangkran. “kānsuksā kān ‘oḷkbæp sathā pattayakam wihān phra nōḥ samai ton Rattanakōsin thung samai ratchakān thī 5 [A study of architectural design of vihara for Reclining Buddha in the Early Rattanakosin Period to King Rama V].” Master Thesis, Department of Architecture and Related Arts, Graduate School, Silpakorn University, 2014.
- Somchok Sinnugool. **sathāpattayakam samrap praditsathān roḷi phra phut bāt čhamlōṅg [The shrine of the Buddhas’s footprint]**. Bangkok: Faculty of Architecture, Chulalongkorn University, 2005.
- Sujit Wongthes, **māenam lam khloṅg saī prawattisāt [Historic rivers and canals]**. Bangkok: Matichon, 1996.
- Supatra Kamalaporn. “‘amnat nāthī læ botbāt khoṅkōsāthibōdī nai samai Rattana kōsin [Authority and role of the Kosathibodi during the Rattanakosin Period].” Master Thesis, Department of History, Graduate School, Chulalongkorn University, 1986.
- tamnān phra chaī [Chronicles of shadow of the Buddha]**. Bangkok: Kanphimpanich Printing House, 1952.
- Surasit Amornwanitsak. “čhaophōḷ khao tok: thēphārak Thai thī klāi pen thēpphāčhao Čhīn [Chaopho Khaotok: The Thai guardian angel that became a Chinese god].” **Thai Journal of East Asian Studies** 20, 2 (2016): 1–21.
- Thai Dress Subcommittee. The National Identity Office. **kān tæ ngoḷkaī Thai: wiwatthanākān čhak ‘adit sū patčhuban [History of Thai clothing]**. Bangkok: The National Identity Office, 2000.
- Thiphakonwong, Chaophraya. **phrarātchaphong sawadān Rattanakōsin ratchakān thī 2 [Chronicle of krung Rattanakosin Rama II]**. Edited by H.R.H. Damrong-rachanuphap. Bangkok: Thai Printing House, 1916. Accessed May 15, 2020. Available from <http://vajirayana.org/> พระราชพงษาวดาร-กรุงรัตนโกสินทร์-รัชกาลที่-๒/๕๖-เรื่องสร้างสวนขวา
- _____. **phrarātchaphongsawadān Rattanakōsin ratchakān thī 3 [The Royal chronicle of krung Rattanakosin Rama III]**. Bangkok: Thai Quality Book, 2006.
- _____. **phrarātchaphong sawadān Rattanakōsin ratchakān thī 4 [Chronicle of krung Rattanakosin Rama IV]**. Bangkok: Phrachan Printing House, 1934. Accessed May 15, 2020. Available from <https://vajirayana.org/> พระราชพงษาวดาร-กรุงรัตนโกสินทร์-รัชกาลที่-๔/๙๐-เสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธบาทสระบุรี

Wannarat, Somdet Phra (Abbey of Wat Phra Chetupon). **sangkhīyawong phongsāwadān rūāng sangkhāyana phra tham winai** [Chronicle of Buddhist councils]. Translated by Phrayā Pariyatthammathāda (Phæ Talalak). Bangkok: Tai printing house, 1923.

Wiyada Thongmit. **sāranukrom mūāng bōrān: mondop phra phut bāt sa burī** [Muangboran Encyclopedia: The Phra Mondop housing a Buddha footprint of Wat Phra Phutthabat]. Bangkok: Muang Boran, 1997.

Yim Panthayangkun. **prachum māirapsang phāk thī 1 samai krung Thonburī phāk phanūāk thī 2 tamnān mūāng** [Thonburī royal orders of Thonburi period, appendix II chronicles of Thonburi]. Bangkok: Commission for Publication of Historical, Cultural, and Archaeological Documents, Office of the Prime Minister of Thailand, 1980.